

Magyarok és idegenek a törökelleni felszabadító háborúk korszakában (1683—1699)

FALLENBÜCHL ZOLTÁN

A XVII. századi törökelleni felszabadító háború kora az az időszak Magyarországon, amikor az egykori magyar államterületen, a Kárpát-medencében, megteremtődnek azok az új etnikai realitások, amik teljes súllyal csak a következő évszázadban kezdenek hatni. Ekkorra az etnikai eltérés-tudat, az „azonosság” új formája, az egyes itt lakó népek közt erősebbé válik, kialakulnak előbb a különbözőségtudatból a közösségi, majd az ellentéteket jelentő szempontok, melyek a XVIII. század végére már néhol kifejezett feszültséggé is válnak. Az etnikai változások, párhuzamosan haladva a népfeltség gondolatával és a nemzetiségek öntudatraébredésével azután döntő tényezővé válnak a középkor derekától egységes Magyar Királyság, mint állam, és a Kárpát-medence, mint földrajzi tényező sorsában.

E tanulmányban kevésbé a levéltári kutatásokra helyeződik a súly. Ezek új adatokat hozhatnak, de döntően nem módosítanak egy nagyjából ismert képet. Hogy talán mégsem haszontalan ismét egyszer vizsgálat alá venni a képet, részben az indokolja, hogy az eddigi irodalom az idegenek szerepét csak a hazai autochton lakosság szempontjából vizsgálta, viszont kevésbé mérlegelte az idegen elem attitűdjét és szerepét. Az is kívánatos, hogy a XIX. századi történetírás által kialakított, s utóbb minden további nélkül átvett sztereotípiákat is némileg újra kontroll alá vonjuk. Talán így új összefüggésekre is derülhet fény.

Azok a kategóriák, melyeket külföldi történetírók állítottak fel saját országukban az idegenek szerepére vonatkozólag, Magyarországra e korban csak korlátozottan alkalmazhatók. Az idegenek itt ugyanis nem azonosíthatók egyszerűen a bevándoroltakkal. Fejedelmi házasságok, dinasztikus kapcsolatok Magyarországra ekkor csak áttételesen hatnak. Tanulók, utazók ritkák. Művészek és kereskedők gyakoribbak, de nem ők teszik az idegenek zömét. Legkivált játszanak szerepet itt az idegen katonák: a magyar király és a török császár szolgálatában, s azok, akik nyomukban jönnek. De legelőször azt kell tisztázni: kiket értünk „magyarok” és kiket „idegenek” alatt.

Mindenekelőtt azt kell tisztázni: mik a vizsgált korszakban a magyar identitástudat meghatározó tényezői?

Teljesen egyértelmű képet adni, ki és mi a magyar, így is igen nehéz feladat. Utólagos, XIX. vagy éppen XX. századi történelmi kategóriákkal köze-

lítve a kérdéshez, a hiteles, eredeti kép eltorzul. Pedig történetírásunk a XIX. századi, a népnemzeti felfogás hatása alatt létrejött kategóriákat ma is hajlamos kizárólagos helyességűnek elfogadni. Ám az utólagos szempontok visszavetítése a múltba ahisztórikus, és az ilyenfajta szellemi őskeresés nem mutatja meg a tényleges képet. Hitelesebb és valósabb kép akkor nyerhető, ha a kérdés az adott kor szellemi kapcsolatrendszerében kerül vizsgálat alá.

Az egykorú kapcsolatrendszer háromsíkú függésláncolatot ismer: Isten — uralkodó — közvetlen közösség. Részletesebben kifejtve: vallás és egyház — a király — a hűbérúr és a települési, családi közösség. A közös származás hite, vagy a nyelv, az anyanyelv kevésbé konkrét, sőt alárendelt jelentőségű az első hárommal szemben. A közös származás hite — vagy a tartós együttélés felfogása — ekkor még csak kialakulóban van, illetve ennek tudatosodása az egyes társadalmi rétegeknél nagyon eltérő fokú. Ami viszont a nyelvet, mint nemzeti tényezőt illeti, ez kevésbé jön számításba. A XIX—XX. századi nyelvemzetek felfogása felől nézve meglepő, hogy milyen könnyen változtatják használati nyelvüket az egyes emberek, és Magyarországon kiváltképpen, multilinguis állapotról beszélhetünk, mert a nyelv elsősorban megértési eszköz és csak igen kevésbé etnikai kritérium.

Bizonyos, hogy éppen a vizsgált korszak nagyon hozzájárul az etnikai különbségek széles körű felismeréséhez. Etnikum és identitástudat kialakulásában Európa-szerte különböző tényezők hatnak: szinte minden országban más az identitástudat fő összekapcsoló tényezője. A monarchiák szuverenitásra törekvése; a közös örökség megőrzése és egy közös történeti jog; a nyelv és szokások közössége, a patriotizmus; egyes embertani jellegzeteségek rokon- vagy ellenérzése; gazdasági tényezők érdekközösségi tömörítőereje; legfőképpen azonban a közös vallás és a közös uralkodó azok a tényezők, melyek az identitástudatot alakítják és segítik az etnikai kritériumok stabilizálódását.

Ebben az összefüggés- és analógiatorozatban kell tehát megvizsgálni a XVII. század végének magyar azonosságtudatát és az országban élő idegének szerepét.

A török korszak kezdetére a magyar identitástudat meglehetősen kialakult képet mutat. Ennek fázisai: Anonymus, Kézai és Thuróczy János: *A magyarok krónikája* című munkái. Az utolsó már nyomtatásban a 15. század végén, terjeszti az olvasó magyarok között a hun-szkitha = magyar nemzetfogalmat, mely egyben a magyar nyelv ősiségét is jelenti. De ez a nemzetfogalom természetesen rendi jellegű és a származás fogalmával is erősen kapcsolódik. Honfoglaló = magyar = nemes. Így szól ez a képlet.

Ennek az ethnoszfogalomnak, népfogalomnak három ismertető jele: keresztény, a magyar király alattvalója és egyfajta egymásközti — elsősorban nemesi — közösséget alkot. Ennek a családok és a megyék a szerkezeti kerete.

Hogy ez az ethnoszfogalom, mégsem tud egészen egyértelmű lenni, az már Oláh Miklós *Hungaria*-jából kiderül, mely 1536-ban készült el. Oláh, ki maga is valószínűleg román eredetű volt, Magyarország lakosai sorában „diversae nationes”-ről beszél. Megkülönböztet magyarokat (= Hungari), németeket (= Alemanni), cseheket (= Bohemi), szlovákokat vagy szlavono-

kat, szlávokat (=Sclavi), horvátokat (=Croaci), szászokat (=Saxones), székelyeket (=Siculi), oláhokat (=Valachi), rácokat, avagy szerbeket (=Rasciani), kunokat (=Cumani), jászokat (=Jazygi), ruténeket (=Rutheni) és törököket (=Turcae). Azt jegyzi meg róluk, hogy mindnek külön nyelve van, bár a kölcsönös érintkezés („mutuum commercium”) következtében vannak közös kifejezéseik is, amelyek hasonlóak. A „natio”-k sorában még az Eger-völgyben élő vallonokról sem feledkeznek el, akiket Eburnak nevez, Liège vidékéről származottaknak tart: ezek, mondja, ma is — tehát a XVI. század első harmadában — franciául beszélnek.

Oláh csoportosítása részint nyelvi, részint jogi, részint tényleg etnikai. Mivel akkor még Erdély különválása nem volt befejezett, természetesen a székelyeket, a szászokat és az oláhokat Magyarország lakóiként említi. A csehek nyilván a husszita időben bejöttek maradékai voltak, a Sclavi lehetnek szlovákok is, de szlavóniai szlávok is; a rácok is bevándorlók, a török elől jöttek a XV. században. A jászok és a kunok akkor már elmagyarosodtak, de privilégiumaik még oltalmazták egykori különállásuk emlékét. A rutének a Kárpátalján, s beljebb az ország belső részén is szóróványosan élők, szláv állattenyésztő elem. Nehezebb az a kérdés: kik a törökök? Már a harmincas években megjelenő hódítók-e, vagy korábbi török hadifoglyokból alakult csoport, kik itt letelepedtek és megkeresztelkedtek, de nyelvüket megtartották?

Oláh csoportosítása azért jelentős, mert forrásul szolgált azoknak a leírásoknak, melyek később is az ország többeműségét hangoztatják.

A XVI. század végétől egész sora foglalkozik a külföldi műveknek Magyarország ismertetésével. Az ország lakosságának többeműségét szinte mindegyik megemlíti. Itt most csak egyet lehet közülük kiemelni: a felszabadító háború korához viszonylag közeli *Atlas Maior*-ét (az 1630-as évektől 1662-ig fokozatosan bővülő szöveggel): Jan Blaeu kiemeli, hogy az országban három nyelvet használnak: a magyart, a németet és a szlávot. A nyelvi kérdésnél fontosabb azonban az a jellemzés, amit Blaeu a magyarokról általánosítva ad: harcias, dicsvágyó, pompakedvelő, büszke és — széthúzó. A kép elsősorban a nemességre szabott, de nem kevésbé jellemzi a magyar országlakosokat általában. Amit Blaeu leír, az a távoli, tárgyilagos szemlélő észrevétele. De — eltérően egy nagyon is eleven véleménytől — sajnos, nem tartható a császári ház rendelkezésére író, vagy valamilyen magyarelles német elfogultságból származó pamfletíró előítéletének, hanem nagyonis világosan felismert ténynek. Zrínyi munkáiban szinte refréncént ismétlődik ugyanez a felismerés. Ez szinte etnikai kritérium.

Mindezt azért kellett előrebocsátani, mert az országlakosok többeműsége, többnyelvűsége gyakran segítette elő a divergenciát a török uralom megerősödése idején is. A védettebb helyzetben levő német nyelvű, és sokszor birodalmi területekről kiegészülő városi polgárság és az északi Felvidék szláv nyelvű kismessége a rendi országgyűléseken is, de a mindennapi életben is, nem mindig és mindenben tudott azonosulni a legtöbbször magyar nyelvű, a központi országterületről származó és sokszor vele menekültként szembenálló elemmel, nemessel, polgárral, katonával. Így az a kérdés: ki hát a magyar? — nem mindig volt egészen egyértelműen megválaszolható, különösen a nyelv oldaláról nem.

Ha mégis a magyarság mibenlétét, a korszakonkénti változásoktól függetlenül igyekezzünk minden korra érvényes ismérvekkel igyekezzünk körülírni, leginkább Michelet-nek a nemzetfogalmát vehetjük át. „La nation c'est un plébiscite de tous les jours” — ez a XIX. századi megállapítás, bizonyosfokig a XVII. század végi Magyarországra is alkalmazható. Neves történésünk, Berlász Jenő a „Ki a magyar?” kérdésre az alábbi meghatározást adja: „Magyar mindaz, aki magát származásától, anyanyelvétől és vallásától függetlenül magyarnak érzi és vallja, s ha lehetősége van rá, életét a magyar haza, nemzet- és népközösség szolgálatának szenteli.” Ha a XVII. század átlagemberétől ilyen világosan megfogalmazott, magas etikai szintet is feltételező állásfoglalást nem is várhat el a történetíró, de ennek a gondolatnak egyfajta öntudatlan sejtését, kivált a Zrínyi Miklós működése utáni évtizedekben, feltételezheti. Ennek legalsóbb szintű megnyilvánulása pedig az volt, hogy az az ember, aki magát magyarnak, „regnicola”-nak érezte, elfogadta és vállalta azt a sorsot, ami számára osztályrészül jutott. Ellenállt a töröknek, ahogyan lehetett, nem lett renegáttá, törökké és nem is hagyta el az országot, hanem megpróbálta a saját hagyományainak megfelelő érték-mérők szerinti életet; ha tehetette, áthúzódott a királyi kézen maradt magyar területre vagy Erdélybe; ha pedig nem, helyben őrizte meg eszményeit és életformáját, amennyire azt az adott körülményekhez képest csak bírta. De tudatában erősebben kristályosodott ki a *saját* öröklött értékeihez: vallásához, családjához, nyelvéhez való ragaszkodás, és — nem utolsósorban — a magyar államrendhez való hűség is erős maradt benne, melynek szimbóluma akkor a magyar király volt.

Nemzet és király

A XVII. század végi nemzetiségi identitástudat magyarországon három pillérré támaszkodik. Az egyik: a keresztény valláshoz való tartozás, a másik a magyar királyhoz való alattvalói jogviszony, a harmadik pedig az a közöség, mely a születésen — vagy ritkábban: a honfiúsításon — épül s amely rendi és területi-lakóhelyi kollektivitáson alapszik.

Az első: a vallási öntudat összefogó jellegű. Bármily nagy is a különbség, sőt az ellentét katolikusok és protestánsok, ágostai vagy helvét evangélikusok között, mindegyik keresztény, azaz „Jézus hitén való” ahogy a korszak szóhasználata mondja. A dinasztia szándékai ellenében a vallásszabadságot az ország alkotmánya biztosítja. A kor magyarjai tudatában vannak annak a ténynek, hogy az országlakosok vallásilag megoszlanak, vannak katolikus és protestáns magyarok, de mindezek magyarok. Magyar azonban egyszersmind keresztényt is jelent, különösen élesen jelentkezik ez az iszlám vallásúak viszonylatában, akiket senki sem tekint magyaroknak, ha esetleg keresztény hitüket megtagadták, hanem „törökösök”-nek. A magyarság egyik kritériuma tehát a keresztény hithez való ragaszkodás.

A második tényező: a magyar királyhoz való alattvalói jogviszony. A királlyal ilyen vagy amolyan okból elégedetlen lehet az alattvaló; lehet vallási, rendi vagy gazdasági oka az elégedetlenségének. Ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy a magyar király alattvalója. A vizsgált kor-

szakban ez az uralkodó — immár másfél évszázada a Habsburg-házból kerül ki. Igaz, ez a király nem székel az ország területén és nem is beszéli többnyire az ország nyelvét, vagy pontosabban: az országban beszélt nyelvek közül a legfontosabbat, a magyart. Beszél viszont latinul, amit a rendi nemzet megért, mert ez a törvényhozás nyelve. Azonkívül székvárosa, Bécs elég közel van a magyar államterület határához; és a megmaradt magyar államterület elleni fenyegető ellenséges veszély egyben a saját székvárosa elleni veszély is. Érdekei tehát a magyar területek, legalábbis a kezén levő területek békés megtartása és fejlesztése felé mutatnak. Ezt azért is ki kell emelni, mert a XIX. századi történetírásban, de azóta is, sokat kísért „az idegen király” és „az idegen dinasztia” fogalma. Véleményünk szerint ez a kérdésfelvetés így némileg ahisztorikus.

A XIX. századi fogalmak szerint a Habsburg uralkodó tényleg „idegen” lehet, de ez az „idegenségérzés” inkább az 1849 utáni események tudati vetülete történetíróink jórésznél és nem igazán egykorú. Lehet-e egyáltalán a XVII. század fogalmai szerint egy király „idegen”, ha egyszer megkoronázták az államiság szimbólumával, a koronával, ha megesküdött az ország alkotmányára, hitlevelére, és ha a rendek legalábbis egyrésze meghódolt neki? Aligha. Kétségtelen, hogy már a korábbi századokban is felmerült — Magyarországon, de más országban is — a „saját nemzetből való” uralkodó gondolata, ami annyit jelentett, hogy a rendek saját körükből valót szeretnének, saját érdeküknek megfelelően, a trónon látni. Ez azonban rendszerint nem az egész országnak, hanem egy-egy hatalmi csoportosulásnak az érdeke. Úgy, ahogyan a XIX. századi (és ma is még élő) történeti felfogás emlegeti a „nemzeti király” szempontját, ez a XVII. században némileg anakronisztikus. Bár egy sor európai országban ekkor „nemzetbeli” dinasztia van (pl. Portugáliában, Szavojában, Svédországban), de éppen a legerősebbekben idegen vagy periferikus eredetű az uralkodóház. A navarrai (voltaképpen baszk) Bourbonok csak nehezen nevezhetők „igazi” franciáknak: mégse jutott eszébe a francia történetírásnak őket idegennek bélyegezni. Angliában éppen vizsgált korszakunkban váltja fel a „skót” Stuartokat a „holland” Orániai ház. Lengyelországban a svéd származású Wasaházat csak 1669-ben váltják le, nem egészen három évtizedre — a rendek sorából jött „nemzeti”-nek mondható fejedelmek. Spanyolország élén a német eredetű Habsburg-dinasztia áll, mely kapcsolataiban szorosán együtt is működik a németországi ággal. A Habsburgok kétségtelenül német dinasztia. Csakhogy a kor felfogásában a német—római császár — a császári méltóság jegyében — felette áll a nemzeteknek. Így lehetett a Habsburg-uralkodó egyszerre német és magyar király; de ugyanakkor itáliai is, burgund is, németalföldi is, cseh is és magyar is. Ezt annál könnyebben érezheti az uralkodó, mert ereiben a „régii szent királyok”, az Árpádok vére is folyik, még ha csak kismértékben is. Magyarország előbbi dinasztiai: az Anjouk is, a Jagellók is külföldről származtak be. A kor embere számára a királyt nem vérsége, hanem az uralkodás ténye és legfeljebb még annak mikéntje minősíti. A király — a Habsburg király is — tehát nem lehetett „idegen”, legfeljebb nem megfelelő, rossz uralkodó. Inkább arról van szó, hogy a magyar alattvalók egy tetemes részénél — különösen a protestáns vallásúaknál — hiányzott az uralkodó iránti bizalom, ami az uralkodó által is támogatott

katolikus népesség rész szellemi, gazdasági és politikai előretörésének, de a politikai eseményeknek is következménye volt. Az 1664. év eseményei, Vasvár lelki utóhatásai még az addig lojális katolikus rendek bizalmát is meg-ingatták az uralkodóban; az 1670-es évek eseményei éppenséggel az egész addigi, uralkodó és rendek közti megegyezést felborítani látszottak. I. Lipót közismert passzivitása nem kedvező befolyásokat is involvált, melyek elfordították tőle az ország lakosságának nagy tömegeit. Ez azonban személyes és nem dinasztikus konfliktus maradt. Kétségtelen, hogy szomszédos Lengyelországban is kimutatható volt bizonyos ódzkodás a külföldről beszámrazott dinasztiaikkal szemben. A lengyel respublika azonban nagy és önmagát Magyarországnál sokkal inkább megvédeni képes egység volt, amelynek kritikus pillanataiban is mindig akadtak sorsszerű védelmezői. Magyarország sokkal inkább rászorult a külföldi területek felett is uralkodó dinasztiaira, nemcsak külső, de *belső* gyengesége miatt is. A külső veszély oka a török sokkal nagyobb katonai ereje; a *belső* gyengeség oka azonban az a disszonancia volt, mely már a XVI. század elején is megmutatkozott a fő- és köznemesség ellentétében, s amelyet utóbb a reformáció, sőt annak különböző irányai is csak még jobban elmélyítettek; végsőfokon ez eredményezte Erdély maradandó elkülönülését is.

Kétségtelen, hogy a Habsburgok német ágának tagjai, kik az univerzális császárság, a római birodalom örökösének érezték magukat s ebben a jogi felfogásban is éltek és tevékenykedtek, nem igyekeztek azon, hogy bármelyik országukban is az illető országgal valamelyik másikkal a rovására azonosuljanak, úgy mint azok az uralkodók, akik csak egy meghatározott terület szuverénjei kívántak lenni. Sőt, inkább univerzális presztízsüket, nemzetfelettségüket domborították ki. Ez a jogilag kevésbé tájékozottak számára őket alattvalóikkal nem eléggé azonosulóknak, idegenszerűeknek, öncélúan dinasztikusnak is tűntethette fel. Ezt olykor nem magyar alattvalóik is nehezményezték: az uralkodójuk szuverenitására a középkor óta büszke magyar rendek, kik csak éppen ekkor fogadják el az örökös monarchia tényét, természetesen nem örültek annak, hogy királyuk gondját más országokkal osztja meg: de kényszerhelyzetben voltak.

Az uralkodóval való azonosulásnak tehát voltak súlyosan nehezítő tényezői. Mégis, a bizalmi válság ellenére sem tekinthető sem Lipót király, sem a Habsburg-dinasztia „idegen”-nek: sőt, az 1687. évi törvénnyel válik igazi uralkodóházzá Magyarországon. Az uralkodó egyéni magatartása, csapatainak viselkedése a felszabadító háborút megelőző időszakban és alatta, okozhatott ugyan krízist, a rendek és a köznép ellenérzését válthatta ki, de mégis Lipót volt a magyar király, az ő égíze alatt folyt — bármily nyomorúságosan is — előbb az ország védelme, majd pedig megszabadítása a külső török veszedelemtől. Ezt az alapvető kapcsolatrendszert király és nemzet között rontotta meg döntően a *Jus Armorum* alkalmazása: és nem véletlen, hogy a Rákóczi-szabadságharc akkor indul meg, amikor a *Jus Armorum* gyakorlati végrehajtása — a háború ideiglenessége után — végérvényes formát kezd ölteni.

A harmadik tényező a nemzetiségi identitástudatban a születésen — vagy olykor: honfiúsításon, befogadáson — felépülő közösség. Ez a nemesség és a szabad királyi vagy más kiváltságolt városokon kívül, a földes-

urakon keresztül, a privilégium nélküli országlakosokra, a többi „regnicola”-ra is kiterjed. E közösség egyfelől a rendi, másfelől a területi-lakóhelyi egységeken keresztül hat. Egyének és családok valamelyik társadalmi réteg tagjai, mely beleintegrálódik a privilegizált vagy nem privilegizált országlakosok közé. Természetes, hogy ez a közösségtudat a nemeseknél, mint a politikai jogokban az uralkodóval osztozóknál a legerősebb. A nemesség pedig megyei szervezetben él, a polgárság viszont a szabad királyi városok szervezetében. Ami tömörít, az elsősorban a privilégium: és a rendi privilégiumok még a Habsburg-uralom következtében az országba került, de itt honfiúsított családokra és személyekre is hatással vannak, és bizonyos vonzóerőt gyakorolnak, még azokra is, akik egyelőre még azon kívül vannak, de útban a kiváltságos helyzet felé. A nyelv, mint a gondolatok közlésének pusztá eszköze, egyelőre csupán alárendelt szerepet játszik. Néha ugyan helyi ellentétek forrása, kivált a városokban, ahol több különböző nyelvű és jogállású elem él egymás mellett, de általában, országos viszonylatban a szerepe még nem döntő. Az igazi identitás-közösség a Hungarusoké, akik megyei vagy városi keretben élnek, akár magyar, német vagy szláv nyelven beszélnek, mert ez az anyanyelvük vagy pedig a leggyakrabban használt nyelvük a ténylegesen, legtöbb régiójában poliglott országban.

A nyelvi különbözőség azért sem éles, mert egyik nyelv sem lép fel a kizárólagosság igényével: kapcsolónak ott van a latin, a több különböző elem által lakott vidékeken pedig az ottaniak erőltetés nélkül is, kommunikációs igényéből, megtanulják valamennyire egymás nyelvét.

A társadalom többi rétege, erősebben vagy kevésbé erősen, a nemességhez igazodik. A nemességen belül a magyar anyanyelvű hazabeliek vannak a legtöbben, s így bizonyosfokig, az identitás-közösségnek a magyar nemességen belül a magyar nyelvű elem a hordozója, bár nem kizárólagosan. Ez a réteg a hangadó, mert a magyar nyelvű nemesek, közhangulatformáló képességükkel ott vannak *mindenütt* az országterületen, míg a németek és a szlávok regionális elterjedtséggel, vagy éppen elszórva találhatók csupán, s így külön akaratot alig, vagy egyáltalán nem képviselnek. Bizonyos, hogy a nemességen belül a magyar nyelvű elem, többnyire mint legrégebbi és legtekintélyesebb országlakos, erős többségben volt, és ő a magyar hagyománytudat hordozója is legfőképpen. Ezért azt a képletet, amit e korban „magyar”-nak nevezünk, elsősorban velük lehet azonosítani, bár szigorúan vett nyelvi meghatározás nélkül. Hozzájuk kapcsolódik, a jobbágyi jogviszonyon át, a kiváltságnélküli országlakos, és mint ahogy a szegényebb nemes a főnemeshez a familiáris viszony révén csatlakozik, úgy csatlakozik a kisebb nemeshez is, jogi szorításban ugyan, de a veszélyeztetett országban a közös érdek szálán is, a jobbágyi familia, átvéve sokszor urának nyelvét, vagy legalábbis megértve azt. Így áll össze az országlakosokból egy szerves egység, melyet, különösen a közös veszélytudat, sorsközösséggé is kovácsol. Ebben a szellemi levegőben alkot egyfajta egységet vallási és nyelvi, rendi és területi különbségek ellenére is a kor magyarsága.

Különleges a viszonya a „Hungarus”-nak Erdéllyel, a főleg magyar nyelvű Erdélyi Fejedelemséggel és annak lakóival. Az erdélyi fejedelem elvileg a magyar király fősége alatt áll, de kénytelenségből tényleg sokkal inkább a török szultántól van függésben, sőt annak olykor kifejezetten hűbérese. Ez a kapcsolat egyetlen keresztény magyarnak, anyaországának vagy erdélyinek sem lehetett örvendetes, de realitás okozta kényszerként mégis elfogadták, mint egyfajta status quo-t. Az erdélyi fejedelmek néha (pl. Bethlen idején) megpróbálják a magyarországiakat is hatalmuk alá vonni, de ez mindig sikertelen marad, részben egy kevésbé figyelembe vett geopolitikai realitás miatt is: a törökök ugyanis a királyi Magyarország területét mindig mint későbbi hódításukat, elfoglalandó területet tekintették, s nem kívántak osztozni abban az erdélyi fejedelemmel, akit csak tolerált „gyaur” alattvalójuknak tekintettek, ha ezt néha udvariasabb formulába is takarták.

Jelentősebb azonban az a tény, hogy Erdélyben a hosszú elkülönülési időszak alatt egy sajátos, bár színezetében és nyelvében is erősebben magyar nemzetiségfogalom alakult ki: az erdélyi. Identitásmeghatározója ennek is a kereszténység, de itt a négy „recepta religio” értelmében, amely ténylegesen protestáns túlsúlyt jelent, s amely mellett az ortodox vallás csak tolerált, magas lélekszáma ellenére is. A szuverén: a választott fejedelem, aki respektálja egy rendi népfelségi elv alapján a három „natio”: a magyar, a székely és a szász jogait, melynek keretében lényegében magyar és német nyelvű elem él együtt, gyakorlatban magyar túlsúllyal, a számban egyre növekvő, de jogilag nem képviselt román lakossággal, melynek kisszámú saját nemesei nem képviselnek a magyar nyelvűétől lényegesen eltérő akaratot.

Az erdélyiek öntudata ekkor tehát sajátos formában elkülönült, de bizonyos affinitást mutat a magyarországiaké iránt. Azonban privilégiumaikat, kialakult (főleg vallási) erőviszonyaikat és viszonylagos nyugalmaikat féltve a Magyarországhoz való visszacsatlakozástól óvakodnak és inkább kitartanak saját fejedelemségi állam- és nemzetkoncepciójuk mellett.

A fejedelemség magyar jellegű — hiszen lényegében az országterület egy részének leválása következtében jött létre —, de ebben a magyar részországban az addiginál sokkal nagyobb szerep jutott a partikuláris erőeknek: a székely, de különösen a szász testületeknek. A székelyeket a fejedelmi hatalom ismételten megkísérelte ugyan maga alá gyúrni, de csak annyit sikerült elérnie, hogy a hűbéri erőket a székely székek területén is megerősítette a régi autonómia rovására: a székelyek testületi önállóságát nem sikerült felszámolnia. A magyar nyelvű székelységnél is kevesebb eredményt ért el a fejedelmi hatalom a szászokkal szemben. Ez az erő, mely a városi privilégiumok bástyája mögé húzódott, teljesen német mintára szervezkedett, városai demográfiai utánpótlását részben saját falvaiból, részben azonban a német-római birodalom territóriumaiából kapta, s ezekkel a territóriumokkal élénk kulturális kapcsolatot is tartott. Tudatos elkülönülését az erdélyi szászság a középkortól kezdve megtartotta, saját identitástudatát az idők során csak még jobban megerősítette. Privilégiumai mellett német nyelve,

ágostai evangélikus vallása, gazdasági érdeke is zárt egységgé tette a százságot, mely, ha úgy adódik, nem habozik a fejedelemség közös érdekét is alárendelni a saját céljainak. Az erdélyi identitástudat a százsoknál volt a leggyengébb és a székelyeknél a legerősebb, noha a fejedelmi hatalom a székelyekre nehezedett a legerősebben, részben azért is, mert a protestáns jellegű fejedelemség a zömében katolikus székelység társadalmi érvényesülésének gátakat szabott.

Az erdélyiek ekkori érzületére nagyon jellemző az a XVII. század második feléből való versezet, mely *Allocutio ad Hungaros — ad Siculos — ad Saxones — ad Valachos — ad Hungaros advenas* címet visel. A versezet írója tisztában van a tényleges erdélyi etnikai viszonyokkal és nem a közjog, hanem az etnikai származás alapján szólítja meg az egyes népeket.

„Magyarság még eddig tied az regimen,
De felőled rosszat mutogat az omen...”

Megjegyzi, hogy „Erős végváraid mind másoknál vannak” és magába szállásra szólítja fel a magyart. Isten büntetése ez a helyzet, mert a magyar kevély, gőgös, nagyot akaró: „Elromlott országod, mégis oly fennen vagy...” — mondja róla. Rettenetes tükröt tart a magyar elé: szennyes beszédű, rossz példát adó, prédáló és megvesztegethető, s kivált a gyengékkel szemben hatalmaskodó, amellet álnok, „Jámbornak... nyomorgatója”, viszont „gyilkos latornak... párttartója”. Észreveszi, hogy a magyar önbizalma irreális, mert

„Király, úr és nemes annál feljebb tartja magát
Mentől alább esött országunknak sorsa.”

Végül azzal zárja, amit immár másfél százada mondanak, szinte egységesen, katolikusok és protestánsok:

„Istentől küldetik rád bűnért pogányság.”

Sajátos, hogy itt, bár a vers az erdélyi magyaroknak szól, a királyról van szó, aki nem gyakorolja hatalmát Erdélyben. A sorokból kiérezhető, hogy a szerző nem választja el élesen Magyarországot és a magyarországi magyarokat Erdélytől és az erdélyiektől. A versezet további részeiben sajnálkozik azon, hogy a székelység „Immár nagyobb része jobbágyságra szorult” irigyeli a százsokat egyetértésükért „Szegénynek, boldognak mind egy az törvénye / Nincs ott hamis mentség: nemes ember vagyok.” De észreveszi számbeli hanyatlásukat is, és észreveszi a románok térfoglalását, akikről igen kedvezőtlen a véleménye. De nem kíméli a Magyarországról jött jövevény magyarokat sem: rossz példát adnak Erdélynek; inkább maradtak volna otthon.

Mint ebből is látható, az erdélyi magyar és a magyarországi magyarság viszonya, erdélyi magyar szemmel nézve kétarcú, de inkább a magyarországiaktól való elkülönülés irányába mutat. (Ezt a tendenciát egyébként utóbb, Rákóczi szabadságharcának eseményei is megmutatták.)

Erdélyben sajátos ütközés mutatkozik a rendi és a nyelvi-szokásbeli identitástudat között. Ennek egyik magyarázata bizonyosan a kortársak ama felismerése, hogy a fejedelemség etnikai képe átalakulóban van. A fő gond itt a mintegy másfél százada stabilizálódott rendi egyensúly megőrzése, ami mögött háttérbe szorul nyelvi-szokásbeli egységek számarányának eltolódása. Ez az időszak ugyanis, amikor Erdélyben a magyar nyelvű né-

pességrész, a török—tatár pusztítások véráldozata, a rabszedések és a védettebb földrajzi helyzetű románság nagyobb természetes szaporodása következtében számszerűleg kisebbségbe kerül, és bár privilégiumait meg tudja őrizni, egyre inkább kénytelen észrevenni, hogy a privilégiumokban nem osztozó idegen nyelvű, nagyrészt az utolsó század alatt beszivárgott, eddig csak munkaerőként számbavett román lakosság is jelét adja annak, hogy saját identitására ráébredt és azt meg akarja őrizni. Ez pedig görög-ortodox vallásához való ragaszkodásában és pópái egyfajta vezetőszerében nyilvánul meg. A románok eredeti vezetői: kenézek, boérek a fejedelmi korban már összevegyülve a magyar nyelvű nemességgel, azzal tartanak, nyelvüket is feladják, a nép nyelvén beszélő, abból kiemelkedett ortodox papok viszont, privilégium nélkül is, egyfajta, ha nem is nagyon színvonalas szellemi vezetőréteggé válnak, mely elég erősnek érzi magát arra, hogy hívei nevében tárgyaljon a földesurakkal. Rájuk és nem a más nyelvű földesúrra tekint fel a román jobbság, mert bennük bíz, őket tartja igazi vezetőinek. Mikor 1687 után Erdély újra meghódol a magyar király előtt, az új kormányzat már figyelembe veszi e nagyszámú népelemet is, és egyházi uniójukra törekszik, bár a rendi állás kérdését nem kívánja megbolygatni. Így az a sajátos helyzet alakul ki, hogy a négy vallás és a három nemzet jogállásának biztosításával a Habsburg dinasztiának sikerül Erdélyben egyfajta stabilizációt biztosítania. E stabilizáció kétoldalú: egyrészt Bécs, de másrészt az erdélyi, főleg magyar-erdélyi rendek konszenzusa vezet oda, hogy a transzilvanizmusnak nevezett elkülönüléstudat továbbélhet, sőt erőre is kap.

A magyar identitástudat hordozói: nemesség, vitézlő rend

Rendkívül fontos szembenézni azzal a kérdéssel: ki ebben a korban a magyar identitástudat hordozója? Magyarország-e vagy Erdély? A XIX. századi történetírás egyértelműen — a fejedelmi korszak magyar nyelvű kormányzatát szem előtt tartva — az egész XVII. századon át Erdélyt tartotta a magyar identitástudat fő hordozójának. Erdélyi vagy kelet-magyarországi származású, zömében kálvinista vallású történészeknél a transzilvanocentrikus szemlélet érthető, ha nem is helytálló. Az identitástudatnak ugyanis valójában a királyi Magyarország és annak lakói legalább annyira voltak hordozói, mint az erdélyiek, de még a hódoltságok is; tagadhatatlan, hogy az utóbbiak az előbbieknél is több áldozatot hoztak azonosságtudatuk érdekében. Nem lehet tehát egyik országrészt sem a másikkal szemben elsőbbségben részesíteni. Az azonban tény, hogy a magyar államot, a Magyar Királyságot, a történelmi országot névben is — és az európai földrajzi-történelmi köztudat szerint is — a Királyi Magyarország jelentette.

Kérdés már most, melyik volt az a réteg, amelyikben az identitástudat a legerősebb vagy pontosabban: melyek azok a rétegek és melyek azok a pontok, ahol ez a legjobban kifejezésre jut? Vegyük társadalmi és földrajzi szemléletben röviden vizsgálat alá az országot.

Bizonyos, hogy a királyi magyar területen a magyarságtudat elsődleges hordozója a nemesség. A rendi jogok birtokosaként a politikai életben és az igazgatásban kulcsszerepet játszik, létszáma és a lakosságon belüli aránya

is viszonylag elég magas, mintegy 5—8%, ami kb. 800 000 lakost számítva, mintegy 40—60 000 főt tehetett ki. Ez a réteg jogállása miatt roppant asszimilálóképes, az országba került német és horvát urakat, de a többi külföldit is, aki itt főleg katonai szolgálat kapcsán tartózkodik, összeházasodás esetéin be tudja olvasztani. Horvátországban és a szlávón területen a szláv nyelvűség nem elválasztóvonal: ami a magyar és a horvát nemes között a fő különbség, az a terület, amelyen él, és a belőle folyó területi nemesi autonómia. Éles eltérés nem mutatható ki: azonban a közös sors, a török elleni közös harc, a Korona azonossága egybekovácsolja a magyar és a horvát nemeseiket, akik — mint a Zrínyiek is — kétnyelvűek és nem képeznek igazi idegen elemet, inkább csak helyi sajátosságot.

Bár a horvát területnek a külföldi köztudatban saját múltja, közjogi helyzete ismert — az országleírások Croatia vagy Illyricum névvel külön ismertetik a Drávántúlt — a valóságban az összefüggés magyar és horvát nemesi társadalom közt sokkal szorosabb, különösen a mindkét területen birtokos főnemesi családok és familiárisaik vonatkozásában. Emellett megjegyzendő, hogy a horvátok migrációja a Dráváninnen felé lényegesen erősebb, mint a magyar nyelvűeké a Drávántúl felé. Úgy tűnik, ez a Dráva és Száva közt elterülő terület, ahol összezsúfolódnak a török elől menekült szlávon és horvát nemesség és ahol a Túrmezőn régi nagy kisenemesi autochton közösség is él, elvándorlási terület, mintegy nemesi rezervoár a Dunántúl, de az ország más részei felé is.

Egyáltalán a nemességnek az egész magyar államterületen már a török hódítás előtti időszakban is az összlakosság arányában nagyon számottevőnek kellett lennie ahhoz, hogy elbírja a török háborúk roppant véráldozatait. Valószínű, hogy a magyar nemesi öntudatnak, mely magát a rossz sorsban a múlt nagysággal vigasztalja, az ország roppant területéről való tapasztalati kép mellett — aminek kialakulásához a nehézkes közlekedési viszonyok is hozzájárulnak — az aránylag nagy létszám tudata az egyik gyökere.

Amellett a török háborúk korszakának nemesítései a kor vitézi tettei ellenére sem voltak úglátszik oly nagyarányúak, hogy azok a középkorvégi régi magyar nemesség jellegét jelentősen átalakították volna. A délszláv és német eredetű magyar újnemesek és a hazai nemnemes rétegekből felemelkedettek is, nemes leányokkal kötött házasságok révén olvadtak be a magyar nemesi társadalomba, s az e házasságokból származó utódaik az anyák nemzetiségi és politikai azonosságtudatát vitték tovább, akkor is, ha nem vettek fel új nevet: csak idegen hangzású családnévük tanúsította származásuk emlékét, de anyáik és nagyanyáik révén már teljesen magyarokká váltak s elfogadták e közösség társadalmi és politikai hagyományait. Arra a kérdésre tehát, hogy vérségi közösség-e ebben az időszakban a magyar nemesség? — határozott igennel lehet felelni. Nem egyedi eset ez Európában, hiszen, igaz, néhány évtizeddel később, a XVIII. században, Franciaországban is felvetődik az ottani nemesség definíciója kapcsán a közös vérségi eredet kérdése: a frankoktól való származás problematikája.

A királyi Magyarországon az azonosságtudat hordozói közt különleges szerepet töltenek be a főnemesi családok. Időszakunkban összeházasodásuk az örökös tartományokbeli vagy birodalmi hasonló állású rétegekkel még nem öltött nagyobb arányokat; etnikailag meglehetősen zártnak tekinthe-

tőek, hagyománytudatuk erős. Zárt birtokkomplexumok mellett szórványbirtokaik az ország más részén is találhatóak: ezért figyelmük, érdeklődésük az ország egész területére kiterjed. Rokoni szálai azonos érzésű csoporttá tesszik ezt a réteget, mely könnyen asszimilálja az újonnan felemelkedetteket is, annál is inkább, mert az alapézés közös: a töröktől való félelem. Az attitűd: a török veszély elhárítása — fegyverrel vagy diplomáciai úton — ahogyan lehet, mindig a pillanatnyi lehetőségek szerint. Ezért e nemesi réteg hol feltétlenül dinasztiahűnek, hol ellenzékiek látszik, pedig csak önnön fennmaradását szeretné biztosítani. Konzolidáltabb politikai viszonyok közül érkező külföldi számára ez az attitűd ingatagságnak látszik, s nyilván innen ered a magyarról alkotott nyugat-európai véleményben az állhatatlanság vádja, ami a megítélést hátrányosan befolyásolja, bár a magyar „vitészségét” — azaz katonai értékét — szinte mindig elismerik. A magyar főnemesség határai emellett nem is nagyon élesek: a Habsburg-uralom hatására a Birodalomból beszivárgó címkategóriák csak most kezdenek differenciáló hatást gyakorolni a nemességen belül. A főnemesség a tekintélyes és vagyonos köznemesség felé ebben az időben még vérségileg nyitott, ami befolyását rendkívüli mértékben megnöveli. Nem tesznek kivételt ezalól a protestáns vallású köznemesek sem, ők is a saját főnemési hitsorsosaik köré tömörülnek. Ezek sora a konverziók következtében egyre gyérül. Az ország rekatolizációja Pázmány óta, elsősorban szellemi fegyverekkel folyik: a világi hatalom erőszkos, adminisztratív törekvései inkább hátráltatják, semmint elősegítik ezt a folyamatot. A főnemesség ebben a tendenciában jelentős szerepet vállal magára. Megérti, hogy igazi következetes szembeszállást a török veszéllyel szemben elsősorban a római katolikus Egyháztól várhat: az Egyház a török veszélyben nemcsak magyar, de összeurópai és különösen dél- és délkelet-európai veszedelmet lát, tehát szövetségese és támogatója a Királyi Magyarország önvédelmének, sőt az ország felszabadításának is, mihelyt erre mód van, míg az északkelet-magyarországi közép- és kisnemesség, mely kevésbé ismeri a török veszély igazi nagyságát és kevésbé szenved attól, a status quo ante-hoz ragaszkodva, akaratlanul a török kezére játszik.

A törökelleni attitűdben nem szabad elfeledkezni a városok polgárságáról sem. Itt különösen utalni kell a hódoltság alá került városok polgárságának sorsára, különösen Budáéra és Pestére. Ismert, hogy Pozsony, Kassa, Nagyvárad, Zólyom sokat köszönhetnek a hódoltság elől menekülő jómódú és öntudatos polgárok exodusának: és e folyamatban a polgárság legműveltebb eleme, a „litteratus”-ok jártak elől. Hiába ígért toleranciát Buda magyar „natio”-jú polgárainak a török: az általa teremtetett viszonyok a magyar polgárság tönkremeneteléhez vezettek. A természeti csapások, járvány és exodus által sújtott budai magyar polgárság csak egyre sorvadt, s Bocatius a XVI—XVII. század fordulóján már alig talál magyart az egykori székvárosban, s 1663-ban az erdélyi követség már az utolsó budai magyarról számolhatott be. Hogy a menekültek egykori városukat számon tartották, s fenntartották nemcsak emlékeiket, de jogigényüket is, természetes. Észrevette ezt Evlia Cselebi is. Jellemző, hogy Széchényi György érsek — kinek édesanyja még a hódoltsági Budán született — a visszafoglalás után nemcsak Buda kulturális újjáépítéséhez járult hozzá, hanem annak újraerődítéséhez is, hogy a város soha se kerülhessen többé török kézre. Nem

volt véletlen: Széchényi anyja, a budai polgárleány, végbeli magyar vitézhez ment feleségül. Ezek és ezek közül egy: az agg esztergomi érsek volt talán az egyetlen ember akkor Magyarországon, aki családjában is a budai hódoltság 145 évét egyfajta töretlen szellemi kontinuitással átvészelhette. Lehet, hogy nem az övé volt az egyetlen eset, de két nemzedéken belül biztosan nem volt más hasonló, és erről maradt fenn adat.

A folytonos bizonytalanságban a magyar a kézműves munkától nem sokat remélhet. Igaz: néhány ruházati iparág, mely hazai viseletnek megfelelő árut állít elő: szabó, csizmadia, süvegjártó, passzomántos, a hazai állatkereskedéssel szorosan kapcsolatos mészáros, magyar nyelvű céheket hoz létre, ahol csak lehet; de az igazi magyar mesterséggé a „Kriegs-Handwerck” lett, a katonamesterség. Tulajdonképpen az egész „vitézli rend” is így fogható fel: fegyveres polgári mesterség, a „patria”-t védő polgár mestersége az idegen megszállással szemben.

A történetírás a „vitézli rend”-ről csak viszonylag későn kezdett beszélni és soká elhanyagolta a nemességgel szemben. Ennek oka részint az, hogy a történetírás elsősorban a jogi kategóriák alapján dolgozott, a „vitézli rend” helyzete pedig elsősorban „de facto” helyzet volt, jogilag nem szorosan kodifikált (kivéve a Hajdúságot) s főképpen államjogilag nem az. Az sem volna helytálló, ha a katonarétegben specifikus magyar jelenséget látnánk. Összeurópai képződményről van szó, melynek a magyarországi vitézli rend csak egyik megnyilvánulási formája: de itt a körülmények e rétegnek sajátos helyi értéket adnak.

A militaris réteg szociológiailag nézve bizonyára a koraközépkori társadalmak igen nagy számú közszabad rétegében gyökerezik. De ennek magvához — sokszor teljes kicserélődés során is — idők folyamán és országok szerint változó mértékben más társadalmi rétegek tagjai rakódnak. A döntő magatartási attitűdöt az adja, hogy a militaris maga felett az uralkodót, a főhatalom birtokosát vallja és a hűbéri láncolatból kivonja magát és családját. Felettesei, bírái is tisztjei közül kerülnek ki, akik vagy választottak, vagy egy-egy tekintélyes — rendszerint nemesi származású — egyén szervezőmunkája eredményeként, autoritatívak, de e személyes viszony nem válik közjogi függéssé, és — ez a lényeg — a szerződés felbontható. A katona természetbeni vagy pénzbeni zsoldot kap. Akár falu, akár város a lakóhelye, a földtulajdontól és az azzal járó terhektől húzódozik, így a földmunkától is, mert ez gátolja „mestersége”: a harc, hadviselés gyakorlásában. Kivétel akkor van, ha sikerül földjét, házát a földesuraság vagy város joghatósága alól kivonnia. A katonaszociológia csak újabban kezdett az alkalmi zsoldos-seregek és miles perpetuus alakulási korszakával foglalkozni. Annyi bizonyos, hogy a hivatásos katonaréteg: armagnac, franc-archer, yeoman, Landsknecht, a városlakó olasz zsoldos mind ugyanazt a tendenciát mutatja, s ha prototípusát Svájcban és — bizonyos fokig — Erdélyben a székelyeknél találhatjuk meg a középkor végén, mindenütt kimutatható. Vezetői is rendszerint magából ebből a rétegből emelkednek ki, és ha utódaik vezető társadalmi pozícióba kerülnek is, nemességbe emelkednek, maga a réteg marad, gyakran új elemekkel teljesen kicserélődve, sokszor jogállását elveszítve és földműves-jobbággá válva, megfogya éri el azt az időszakot, amikor az újkori abszolút monarchiák seregeinek magvát szolgáltatja. A tí-

pus: az a katona, kinek apja is az volt, fia is az lesz — kiszolgáltatta a katonasors esetlegességeinek, de mégsem változtatva életformáján és kötődésén a szuverénhez, mely gyakran homályos formában nyilvánul meg, sokszor csak abban, hogy nem-földesúri vagy nem-városi, tehát már eleve az adott berendezkedés mellett bizonyos fokig eltérő, „deviáns”.

A hűbéri függésen alapuló rend nehezen tudja besorolni hierarchiájába ezt a katonát. De ha valamilyen feladattal van ellátva, más a helyzet. Magyarországon az állandó feladata a határvédelem. A királyi Magyarországon e réteg főleg a végvárakhoz kapcsolódik. Bizonyosan sok volt köztük a hódoltságból menekült nemes vagy polgár is, akik megőrizték kedvező jogállásuk és jómódjuk emlékét, ami törökellenességüket csak fokozta. Erőt adott nekik az a tudat is, hogy a magyar király szolgálatában az országot védik, pontosabban azt, ami abból még megmaradt és védik az egész kereszténységet. Méltónak érzik tehát magukat a megbecsülésre és a tisztességre.

Bizonyosnak látszik, hogy lélektani okokból éppen e militaris réteg szorgalmazta a német és általában az idegen katonaság kivonását. Szubordináció tekintetében hátrányos helyzetbe kerültek a jobban fizetett és egyre nagyobb számú külföldi, „extraneus” katonával szemben, akik a Magyar Királyságban a XVII. század közepére az eredeti segédhadból már valódi fősergeg lettek. Méltán bánthatta ez különösen a tisztek önértékét. Másrészt a törökelleni elhárító harcban, úgy vélték, e nyugati harcászathoz szokott katonák kevésbé alkalmasok, mint ők. A portyázásokat tekintve, e kisharcászat terén igazuk is volt. Valószínűleg fokozta az extraneus katonákkal szembeni ellenszenvet az is, hogy ezek a kötött létszámú katonai keretben elvették a helyet a magyar, a honi jelentkezők elől: tehát a státuszpretenzió esete forgott fenn. Királyi szolgálatban elhelyezkedni nem tudtak; e rétegből toborozták katonáikat a magyar főpapok és főurak, akik a török elleni harcot vállalták; Zrínyi Miklós a *Török Afiumban* e réteg vágyainak is hangot ad; de ugyanakkor figyelmeztet arra is, hogy a katonaság olyan foglalkozás, melyekben az idegen nemzetektől tanulni kell. Sajátos módon, de kétségtelenül a harmincéves háború majd a francia királyok gyakorlata alapján, a skótokat hozza katonai példának. Figyelmeztetése nem volt alaptalan: a kisharcászat gyakorlata miatt a magyar katona elmaradt a korszerű hadviseléstől, a hadi módszertantól, új térszemlélettől, erődítés-tantól, a tüzérségi és műszaki ismeretektől, mert nem volt alkalma más hadszíntereken tapasztalatokat szerezni. A defenzív harcban, elhárításban elég volt az eddigi gyakorlat: nagy háborúban már nem; pedig a magyar katona vitézsége nem hiányzik és sokszor felülmúlja a kiűzésben résztvevő többiekét is. Buda visszafoglalásakor az ostromló sereg hátát magyar huszárság biztosítja, és magyar katona, győri hajdú tűzi ki a hajdani főváros bástyájára az első keresztény lobogót. Véraldozatban is nagyon élen járt a magyar katona a török kiűzésénél. A felszabadult Buda és Pest első őrsége is még jórészt magyar hajdúkból és huszárokból került ki és ugyanez volt a helyzet Szegeden is. A német katonaság mellett mindenütt ott volt a magyar is. Mégis, a felszabadító háború folyamán egyre kevésbé vették igénybe a magyar katona szolgálatát: nem tartották eléggé alkalmasnak.

Egy tényezőt nem szabad azonban elfelejteni a magyar katona XVII.

század végi mellőzésénél: ez pedig a nyugati típusú katonai diszciplína hiánya. A császári hadvezetés mindenestre sem elvileg, sem gyakorlatilag nem volt a magyar katonaság mellőzésének kérdésében egységes. Tény azonban, hogy a portyázó-zsákmányoló haremodor egy módszeresen, stratégiai elvek alapján vezetett háborúba nehezen volt beilleszthető. Bonyolította a helyzetet, hogy a magyar katona ebbe a szisztematikus hadviselésbe maga sem szívesen illeszkedett bele, érdekeit sem látta abban megfelelően megvalósulni, így a kezdeti lendület és lelkesedés megtorpant. A neki szánt megszálló-rendfenntartó szereppel nem érte be, bár megvolt a lehetősége a letelepülésre. A hadvezetéssel így a mellőzés miatt csakhamar circulus vitiosusba került; szélnek eresztették. Nem lévén más mestersége, mint a fegyver, a lakosság terhére kezdett tevékenykedni, vagy pedig ha megtartották, nem tartotta be a vezetés utasításait s ez kölcsönösen teljesen elrontotta a kapcsolatot. Tápot adva a magyarság „megbízhatatlanság”-áról régóta élő véleménynek, elromlottak alkalmazásának esélyei. Egy részük, kivált a protestáns vallásúak, újra Thököly és általa indirekte a török oldalára sodródott. De e szélnek eresztett katonaság akciói, az általuk szervezett felkelések is — például a Tokaji-féle — mindig magukon viselték az irregularitás és a belső fegyelem hiányának jegyeit. Egyes vitézekből — csak egy kisebbségből — közönséges rabló vált: ilyen volt a Kecskemét vidékét rettegésben tartó Véglesti csapata: ezeknek bármiféle elvi-eszmei szempontot sem lehet talajdonítani. Mit tett azonban az elbocsátott katonák zöme? Ez a zöm a felszabadítás nyomán határozott tendenciát mutat arra, hogy városokban, főleg a felszabadítottakban telepedjen le: így Pesten, Székesfehérvárott, Egerben. Ez volt különösen a katolikus vallású, volt végbéli militaris törekvése: egyfajta városi katona-polgári státus, ami megfelelt volna régebbi helyzetének is. E tendenciát a Rákóczi-szabadságharc törte meg: utána a magyar militaris réteg kiszorul a szabad királyi városokból és egyre inkább mezővárosi polgár lesz, akinek kevéske privilégiumáért is mindegyre küzdenie kell.

A jobbágyság és a magyarságtudat

Nem mellőzhető az identitástudat vizsgálatánál a jobbágyság attitűdjének figyelembevétele sem.

Mivel e réteg túlnyomó része az írásbeli megnyilvánulások lehetőségének körén kívül van, jórészt más rétegek tagjainak róla szóló megnyilvánulásai alapján vagyunk kénytelenek állásfoglalásának elemzésére. Ez nagy hibaforrások lehetőségét veti fel. A réteg tagjai maguk csak kevés írásos emléket hagytak, így a viselkedés formáinak elemzésében csak a regionális történeti dokumentumokból lehet az attitűd változásaira következtetni. Tehát abból, amit a helyi közigazgatás és amit a császári hatóságok képviselői írtak. Ezek — különböző szempontoktól vezérelve ugyan — általában a jobbágylakosság teherbíróképességének túlterheléséről vallanak. Arról, hogyan fogadja belsőleg a hazai jobbágyság a terhelést, csak alkalmi spon-tán elkeseredéskitörésekből értesülünk. Pedig fontos lenne ismernünk, mennyiben határozza meg az a tény a jobbágyság tudatát, hogy a törökelleni felszabadító háború bizonyos fokig érte is folyik. Nemcsak a Habsburg-ural-

kodó — aki akár mint magyar király álljon előtte, akár, mint a *Jus Armorum* alapján a német-római császár — hatalmának kiterjesztéséről van szó, hanem olyan tényezőkről is, melyekből a jobbágnak is lehet haszna: az elhurcoltatástól való állandó félelem megszűnése, ami, különösen a török szultán tatár segédhadai részéről állandóan fenyegeti; a két hatalomnak való adózás helyett csak egyfelé való adózás rendszere, éspedig olyan hatalom felé való adózás, mely bár alattvalónak, de nem rájának tekinti, mert vele egyazon valláson van, így nyomorúságában nála inkább számíthat könnyöreltre; valamint — bár csak tervként egyelőre — olyan újítások reménye, melyek, legalábbis, a földesúri terheket csökkentik, ha nem is emberieségi, de legalább ésszerűségi alapon és jobb, stabilabb állapotokat teremtenek, melyek mellett némi szerény jólétre tehet szert.

Mindezek a szempontok tagadhatatlanul megvannak, hogy hatásuk mégsem ily egyértelmű, az a körülmények nyomásán, s nem a szándékokon múlik. A felszabadító háború elhúzódik és a terhelés időnként nemcsak, hogy nem csökken, de emelkedik is, sokhelyütt és sokszor az elviselhetőség határáig vagy azon is túl. Ahhoz azonban, hogy ezt megvizsgálhassuk, az országterület különbözőségeit és a korszakon belüli periódusokat is figyelembe kell vennünk.

A jobbágnál az identitástudat talán legjobban kapcsolódik a *nyelvhez*: a magyar nyelvű jobbágy azt érzi magyarnak, aki az anyanyelvén szól hozzá, úgy, hogy azt megérti, feltéve, hogy nem sérti életérdekét. Ebből az alapvető attitűdből alakul ki, majd másfél század alatt, a népnemzeti nemzetfelfogás. Ekkor azonban ez még csak homályos érzés, nem elsődleges politikai tényező. Szemben a nemesség recipiens nemzetfogalmával ez a jobbágy ösztönös differenciálása.

Abban, hogy a jobbágyban tudatosodik magyar mivolta, a török megszállásnak is jelentős szerepe van. Az egyik: a török elől való menekülés kérdése. A magyar jobbágy, ha menekülni akar a török elől, a nyugati országhatáron kénytelen megtorpanni. Ott sűrű népességű országok vannak, ahol beszédét nem értik és ahol munkaerejére — az egyetlenre, amit felkínálhat — sincsen szükség. Való, hogy török veszély idején főnemeseik áthúzódtak szomszédos osztrák vagy morva birtokaikra: a jobbágyok számára ez a még a kézműveseknek is járható út zárva maradt. Tehát tudniok kellett, hogy az országon kívül a szó szoros értelmében nincs számukra hely. Úgy tűnik, a magyar nyelvű népesség már a hódoltság kezdetén felismerte ezt a tényt, és pszichikai reakcióiban eszerint cselekedett; helyén maradt, nem menekült, legalábbis nem tömegesen. Ha a török uralma alá került is, tradicionális kapcsolatrendszerét elmenekült régi földesurával és annak hatalmi szervével, a megyével megőrizte. Ily módon az a paradox helyzet állt elő, hogy a hódoltsági jobbágyban a hovatartozás, az identitás tudata még erősebben kifejlődött, mint a Királyi Magyarországon maradt jobbágyban, az idegen uralom ellenére is. Modus vivendi találva új és gyorsan változó, nem dinasztikus jellegű földesuraival, a békeállapot tűrhetőbbnek tűnt előtte, mint a kétéves kimenetelű felszabadító háború.

A Királyi Magyarország jobbágya abban az arányban, ahogy otthona közelebb vagy távolabb van a hadszíntértől, nyilván eltérő fokú identitástudattal élte a saját mindennapi életét, amelyben egy roppant állandó féle-

lem vert gyökeret: a török jöttétől való rettegés. A nem hódolt számára ugyanis a török jötte nemcsak kisebb-nagyobb vagyonszármazéka elvesztésével, családja tönkretételével, de a rabságba hurcolással és az otthonából távoli föld-részre szállítással is egyértelmű volt. Egy jobbágy számára pedig a török rabságból való megváltkozás esélyei sokkal csekélyebbek voltak, mint egy nemes számára. Szüneteseitől idegen földön vagy a rabváltó trinitáriusok vagy még gyakrabban a halál szabadíthatták meg.

A Királyi Magyarország jobbágysága a felszabadító háborút megelőzően egyazon nemzedék életében kétszer próbálhatta meg, mit jelent a töröknek az országban léte: 1664-ben és 1683-ban. Bizonyos, hogy szívesen vette a felszabadító háborút, de kevésbé szívesen azokat a terheket, melyekkel ez a háború járt. Nyilvánvaló az is, hogy eleinte — körülbelül 1690-ig — amíg a háború sikersorozat volt a császár és király fegyverei számára, szívesebben viselte a hadi terheket is. A nehézség az után kezdődött, amikor — az európai politikai helyzet változása következtében — a császáriaknak nagy áldozatába kerül az eddig elért eredmények konszolidálása is. Úgy tűnik, ekkor rendül meg a jobbágyság reménye sorsának jobbrafordulásában és a fokozódó katonai terhekkal, melyek a háború miatt sújtják, elvesz a bizalma a felszabadulás lehetőségében is. Az Északkeleti Felvidéken, ahol Thökölynek még mindig számos híve volt, ez egyenesen a nyílt szembeállításig megy el, és olyan területen, ahol ritkán láttak törököt, a hírverés hatására remény éled még egy török védnökség alatti magyar fejedelemség létrejötte iránt is.

Erdély jobbágysága már 1660-ban megtanulta mit jelent a török hatalom: állandó veszedelmet. Ez a pusztítás, aminek ekkor a Maros és a Küllő völgye áldozatául esett, az erdélyi országlakosok széles tömegeiben tudatosíthatta, hogy a fejedelmi hatalom ingatag védelem a köznép számára. Hogy ez a pusztulás leginkább a magyarok lakta folyóvölgyeket érte, Erdély egész utóbbi sorsára jelentősen hatott. Lotharingiai Károly seregének erdélyi bevonulása és a Lipót király által adott diploma után itt az országlakosok nem vágytak másra, mint a nyugalmi helyzetre.

Nyelvelterjedés, öntudat, latinítás

A felszabadító háború korszakában az ország északi és nyugati részén számos német és szláv nyelvű lakos él. Egyrésztük osztozik a privilégiumokban: nemes vagy szabad királyi városi polgár. Létszámukra vonatkozó becslések különbözőek: bizonyos, hogy a Kárpátok és a Mátra — Bükk vonulatai közti területen a szlovák népesség, melynek neve általában Sclavus, helyenként többségben van. Az egyházak által felnevelt értelmiségi rétege — katolikus és protestáns egyaránt — főleg pap és iskolamester, csak most kezdi el saját identitását hangoztatni, magát gyakran Pannon-nak nevezve, ami a Scythia-magyarral szemben bizonyos ellenpólust jelez. De külföld felé még általános a „Hungarus” megjelölés.

A német lakosság egyrésze bányavárosi, másik szabad királyi vagy szabadalmas mezővárosi polgár. Az alsó-magyarországi bányavárosok németjei — a bécsi Hofkammer alatt — bizonyos autonómiában élnek, melyben

azonban a Hofkammer által behozott tiroli, csehnémet, bajor bányászok, kik katolikusok, más szint képviselnek, mint az autochton, nagyrészt szász és sziléziai eredetű, zömmel evangélikus, és csak nemrég konvertálni kezdő németek. E városok lakossága, bármily származású, saját belső ügyeivel van elfoglalva: de tudja, hogy városai gyenge faerődítései ellenére is békében élhet, mert a császár-király a bányavárosokat feltétlenül meg fogja védeni. Izolált szigetek a bányavárosok, erősen befelé fordult élettel ebben az időben. A városokban a szláv elem is megjelent már, de még a legtöbb helyen kisebbség; legkevesebben a valódi magyar nyelvű magyarok vannak. Ezért a rendi befolyás szerény; a királyi kormányzat számít e városok polgárainak támogatására és méginkább számít a bányaiszogatás tisztviselőkarára, mely teljesen tőle függ.

A nyugati határszél németjei ismét mások. Alapjuk osztrák-bajor: egyrészt az örökös tartományokból átjött protestáns exuláns, zömük azonban katolikus. Az ország más részeihez képest jólétben élnek itt az uradalmak jobbágysai is, mert az 1683. évet leszámítva ezt a területet a török aránylag ritkán látogatta. A bécsi Udvari Kamara itt is bizonyos uradalmak területét illetően fennhatósági igényekkel lép fel, de a lakosság tudatában alig mutathatók ki annak a jelei, hogy idegenek lennének a Magyar Királyság alattvalói jogviszonyától; különösen a szabad királyi városok polgárai „Hungarus” tudatúak.

A német származású és nyelvű polgári és mezővárosi szabados elem a Felvidéken is, de különösen a Szepességben, noha privilégiumaihoz ragaszkodik, Hungarus-öntudatú. A közügyek iránti érdeklődés ebben a népesség-részben megvan: különösen az evangélikus vallásúak igen érzékenyek a vallásszabadság kérdésében és ez közelebb hozza őket a szintén protestáns, de helvét hitvallású magyar elégületlenekhez. A vallási kérdés így közösségi alapot teremt a két népelem közt, s mivel a magyarok között több a nemesi elem részesedése, az irányítás is az ő kezükön van. Felső-Magyarországon, az ország északi részén, a politikai helyzetben döntő tényező a kormányzat mindenkeleti valláspolitikája.

Nem elhanyagolható kérdés Felső-Magyarországa. A Partium Superiorum megkülönböztetés már az 1554. évi 16. törvénycikkben előfordul, úgyszintén az „in inferioribus comitatibus cis et ultra Danubianis” kifejezés is, mely Alsó-Magyarországot jelenti. A regionális központ Felső-Magyarország esetében Kassa, Alsó-Magyarországéban Pozsony. De e földrajzi megosztás — noha éppen a felszabadító háború idején egy tervezett reform hármassá egységgé kívánja osztani az országot — az etnikai öntudatra kevésbé van hatással, de eltérő szellemi alkatot, főként az uralkodóhoz való viszonyulást mégis jelent. Felső-Magyarországot a kormányzat észrevehetően „renitens”-ként kezeli, mert az elégületlenség ott élesebb, mint Alsó-Magyarországon. Nyelvileg mindkét terület kevert lakosságú, de Alsó-Magyarországon a hangadóink inkább a katolikus, Felső-Magyarországon pedig a protestáns nemesek. Mindkét területen e hangadó nemesek magyarok, származásra és nyelvhasználatra egyaránt; a különbség inkább a politikai állásfoglalásra hat ki, magát az identitástudatot nem érinti: egymás magyarságát nem vonják kétségbe és mindkét csoport önmagát tartja a jobb hazafinak jobb „patriae filius”-nak. Mivel a veszélytudat az alsó-magyarországiakban erősebb volt,

orientációjuk inkább a császár-király felé húzott, míg a felső-magyarországiak a törökpartisággal kacérkodtak. Az események azt mutatták meg, hogy az alsó-magyarországiak álláspontja volt a reálisabb, ami azután később az egész XVIII. századi magyar attitűdre is kihatott.

Ha a magyar identitástudat e korbéli alapját akarjuk szemügyre venni, akkor egy tény ötlük a szemünkbe. A felszabadító háború korszakában a Kárpát-medence egész területén a magyar nyelvű népesség az egyetlen, amelynek integrált, minden társadalmi rétegre kiterjedő társadalma van, mely a magyar nyelv útján kommunikál. Ha a hivatalos érintkezésben a latin nyelv van is használatban, mely kifejezéseivel egyre jobban áthatja a magyar nyelvet, az identitástudatban a magyar nyelv elsőbbsége kétségtelen. Az, hogy a latin mindinkább áthatja az ország lakosainak legelterjedtebb nyelvét, onnan van, hogy a jogi gondolkozás és az általa szükséglettel meghatározások a Habsburg-ház hadereje által képviselt németnyelvűséggel szemben egy bizonyos defenzívát követelnek meg, amihez nincsenek meg a szükséges magyar szavak, így előbb a szavakat, majd egész szabatosabbnak tartott kifejezéseket szó szerint vesznek át. A magyar identitástudatnak az írásbeliség rétegeiben így válik hovatovább szerves részévé a felső latinnyelvűség. Nincs igaza annak a magyar történetírónak, aki a latin nyelvi penetrációt a magyar nemesség latin-fitogtatásával hozza összefüggésbe. Elkerülhetetlen folyamat ez, kivált ott, ahol a nem magyar nyelvű népességi elem gyors szaporodásával is és a magyar nyelvű sajtótermékek szerény számával is egyszerre áll szemben egy olyan etnikumú vezetőréteg, mely az önvédelmi harcok folyamán és a vallási megosztottság következtében is, szűk írásbeliségre szorult. A közérthetőségre törekvés az tehát, mely a latint — és a meglatinosított anyanyelvet — teszi a kommunikáció fő eszközévé. Ez a latin, melyet a katolikus és protestáns iskola egyaránt támogat, mert — ekkor még! — ablakot jelent Európa egésze felé csakúgy, mint az egyházi és a klasszikus ókori irodalom felé is, összefogja az itt élőket: aki latinul tud, az szót tud érteni, aki nem, regionális körbe szorul vissza. De azért a „deák” nyelv mellett ekkor még a nagyon nehezen megtanulható magyar is összefogó erő az ország egész területén — legkevésbé épp a legjobb módú és legmagasabb életvitelű északi és nyugati területeken. A felszabadító háború korszakában még megvan a lehetőség a magyar nyelv fejlődésére. Nemcsak az erdélyiek írnak szépen magyarul, hanem az Eszterházy Pál és a Pálffy és Erdődy családok körül tömörülő urak is. Hogy a magyar nyelv teljesen interferálódjon a latinnal: ahhoz Szatmár nemzedéke kellett.

Az ellenséges idegen: a török

Magyarország területének több mint a fele állt másfél századon keresztül közvetlenül török uralom alatt. A maradék terület nagyobbik részét, Erdélyt és a Részeket sikerült függő viszonyba hoznia.

Mégis, katonai hódítása ellenére sem tudta még a közvetlenül uralma alá került területet sem igazán a magáévá tenni. A lakosságot megtizedelte, sokhelyütt teljesen el is pusztította, de sem a magyarok, sem a külföldi keresztények tudatában nem tudta a terület valódi tulajdonjogát vitássá tenni.

A külföldi országleírások mindvégig „Hungaria” név alatt ismertetik az egész, Száváig és Aldunáig terjedő területet, bár megjegyzik, hogy az ország nagy része a török szultán uralma alatt áll. Még szemléletesebben dokumentálják ezt a Magyarországot ábrázoló térképek; akár külön lapként jelennek meg, akár egy atlasz részeként, országleírással együtt vagy anélkül, szinte mindig az ország *egészét* ábrázolják: csak Erdély különállásának tudata jut el a készítőkhöz. Erdély, a XVI. század vége óta rendszerint külön leírást és külön térképlapot kap, de a leírásban szinte mindig megjegyzik a Magyar Királysághoz való tartozását. Az, hogy az ország egy része hódoltság, csak később, 1664 körül, nem sokkal a felszabadító háború előtt kerül bele a térképészeti köztudatba. Bizonyosnak látszik, hogy az az információs bázis, amelyre az országleírások és a térképek készítői támaszkodtak, a magyar király álláspontját képviselte, mely egyben a magyar rendek álláspontja is volt. A török hódítás jogszerűségét sem a magyar uralkodó és a rendek nem fogadták el, sem a magyar írni-olvasni tudó tábor, az a réteg, melyet egyfajta közvéleménynek lehet nevezni, s nyomán a külföldi, európai, keresztény közvélemény sem. Az idegenség tudata a törökkel szemben nemcsak a magyarban volt erős: a többi európai ország lakójában is. Ezen a téren szinte nem volt kivétel az európai közvéleményben.

Mi volt ennek az egységes attitűdnek az oka?

Az ellenszenv kétoldalú volt. Az egyik ok bizonyosan a török szultánok és nyomukon alattvalóik fennhéjázó magaviselete, értékmérőjüknek az egyetemes európai keresztény normától erősen elütő jellege. Idegen volt a török vallása, az erkölce, az uralmi módszere, melyhez viszont erősen ragaszkodott.

A török értékmércéje: Allah, az Iszlám; a szultán. Allah a törököt uralomra szánta, mert az Iszlám harcosa, a próféta követője és a szultán alattvalója. Az ő nevében megy hódító harcra.

A keresztény számára sem a Krisztust el nem fogadó vallás, sem a török világnézet inhumánus elemei: a dzsihad, a többnejűség, a rabtartás módszerei, az állandó háborúkézség, és a rájasorsba taszítás nem voltak elviselhetőek; az pedig, hogy a töröknek a megfélemlítés az egyik, és igen hatásos eszköze volt, a legerősebb ellenállást váltotta ki. A megfélemlítéssel szemben a szembeszegülés az egyetlen lehetséges emberi attitűd, mely lehet aktív vagy passzív. A Balkánon ez passzív formában nyilvánult meg; Magyarországon ellenben aktív alakban. A Balkánon a török katonai uralom meg tudott gyökeresedni: a magyar Archiregnum ellenben, ereje tudatában kezdettől szembeszegült a törökkel szemben katonai téren is. A török tehát, elveinek megfelelően a megfélemlítés eszközéhez nyúlt: a nikápolyi fogolymészárlás hosszú időre nemcsak a török legyőzhetetlenségének hitét alapozta meg Nyugaton, de megnehezítette keresztény segédhadak szerzését is a magyar királyoknak. Csak 1456 hozott változást. Mikor a XVI. század közepén főleg német, olasz, spanyol segélyhadak jelennek meg, a török a budai (1541) és a temesvári (1550) fogolymészárlásokkal ismét olyan pszichológiai helyzetet teremt, amivel lelohasztja Európa-szerte a Magyarországnak nyújtandó segítséghez a kedvet. A törökellenes hangulat Magyarország mellett főként a Német-Római Birodalomban, a partvidékein mohamedán kalózok által fenyegetett Spanyolországban és az Egyházi Államban volt erős. Leg-

erősebb a törökellenesség Németországban — Dürer is a képviselői közé tartozott — itt a röplapsajtó nagyon széles körben tudatosítja 1529 óta a veszedelmet és mindvégig tudatosítja a felszabadító háborúk koráig. Daniel Defoe már a felszabadító háború után néhány évvel egy publicisztikai cikkben a török ellen harcoló birodalmi hadak vérveszteségét 200 000 főben jelölte meg: és 145 év alatt ez a szám nem is látszik túlzottnak. A ködös vágyálomkép: a „kizil elma”, a keresztények nagy városa megszerzése után áhító török hódító-aspiráció végül is 1529 és 1683 kudarcához vezetett, ami előbb jórészt a magyar aktív szembeszegülés lefékező hatásának majd az összeurópaiegyetértésnek következménye: ez a Nyugatról elhárította a veszedelmet. Az első európai védelmi erődvonalt: a magyar végvárláncolat jól funkcionált.

A török fő ellenségét nem is annyira a magyarban, mint inkább a nálánál sokkal erősebbnek felismert „bécsi király”-ban, a Habsburg-házban és az általa vezetett Német-Római Birodalomban látta, ezt akarta megtörni, mert tudta, hogy ha ezt sikerül legyőznie, az egész Magyarország is az ölébe hull. Hogy ezt elérje, mindent megtett arra, hogy a magyarok és a „bécsi király” s az általa hozott segédhadak, ezen túlmenően általában: a németek közt vizsályt szítson. Ezért a török gyakran a némettel szemben kedvez a magyaroknak; de alapvető magatartásán, hogy a magyart is csak rájának tekintse, nem változtatott. A német—török ellentétben bizonyosan a hatalmi mellett etnikai ellentét is szerepet játszott, mivel az itt összeütközésbe kerülő német és török elem közt egészen éles az értékmérő-különbség. A német katonaelem inkább polgárosodásra törő, a török viszont kifejezetten katonai, hódító-hűbéri jellegű, „uraskodó” tendenciájú, melyen alig változtat az, hogy van egy szűk — de elsősorban a hadseregből élő — városias, iparoskereskedő rétege is.

Amikor „török”-ről beszélünk, mindenesetre egy tényt figyelembe kell venni. Ahogyan a Királyi Magyarországon álló külföldi, birodalmi, császári idegen segélyhadak jellege sem egységes, nem egységes a török sereg sem. Az anatóliai turk mellett képviselve van benne elsősorban a balkáni renegát elem: különösen a bosnyák és az albán, de a birodalom szinte minden nép-eleme. A Zrínyi által emlegetett „Amirassen, fekete szeretesen” is feltehetően valószínű elem költői feldolgozása. Még félelmetesebb volt a török állandó segédhada: a krími tatárság, mely lényegében alig volt egyéb a szultán hűbérében álló organizált emberrabló bandánál, melynek hadviselése sokszor magának a szultánnak is kellemetlenné vált, mert nem kímélte a török uralkodó alattvalóit sem.

Ha a Takáts Sándor által nemegyszer emlegetett, a magyar végbeliekkel modus vivendit találó török basákat és bégeket tekintjük, valószínűnek látszik, hogy ezek alapvetően inkább az anatóliai turkok sorából kerülhettek ki, akik, nemutolsóiban éppen azért, mivel hivatásos katonák voltak, jobban meg tudták becsülni a magyar hivatásos katonákat, végbeli militarisokat is.

Ez a magyar vitézek és török harcosok közti kölcsönös megbecsülés azonban csak kivételes és a mélyén ott van a töröknek e korban gyakran ismert „ravaszága” is: a magyarok és a másnemzetiségű idegen segédhadak közti ékverés szándéka. A török hatalom jellege legjobban azokból a köve-

telő levelekből, leiratokból ismerhető meg, melyeket a török katonai hatóságok a magyar mezővárosokhoz vagy falvakhoz, azok népéhez intéznek: ezek telve vannak fenyegetésekkel — s azok, akikhez szóltak, tudták is jól, hogy e fenyegetőzés nem csak szólam.

Az mindenesetre, hogy a török hűbérrendszer nem ismerte a családi birtokjogot, sőt, a töröknél európai értelemben nem is lehet családról beszélni — bár akadtak egynejű, sőt keresztény feleséget vett törökök is — az idegenségtudatot velük szemben mindvégig segített fenntartani. A magyar népesség, mint általában a többi európai, keresztény is szinte mind, erősen családcentrikus: a família, mint társadalomszervező egység nélkül a társadalmi közösséget emberhez méltatlannak érzi. Ez nemcsak a nemesi, de az ősztársadalmi kapcsolat alapja is. Mindenesetre a vallási eltérés mellett — mely egyben világszemléleti eltérés is — az a tény, hogy öröklődő helyzetű török földesúri családokból álló réteg, melyhez a magyar jobbágyfámília hozzákapcsolódhatott volna, nem alakult ki, fenntartotta a megszállást biztosító török csapatok tagjainak izolációját az autochton magyar népességtől.

Az is hozzájárult ehhez a tényhez, hogy Magyarországon, bár szórva nyosan akadtak az iszlámra áttért „törökös”-ök, de nem volt nagy számú renegát, s főleg nem voltak olyan rétegek, melyek a renegáttá válásra hajlamot mutattak volna, mint pl. Boszniában. Opportunista és gyáva emberek minden korban voltak, a hódoltság periódusában is. Viszont sokkal erősebbek voltak a pszichológiai fékező tényezők. Az egyes népek rezisztenciaereje a renegáttáválással szemben még a török rabságban is eltérő volt: de úgy látszik, hogy a hosszú hódoltság ellenére is a magyarok rezisztenciaereje — mint a németeké és a spanyoloké is — sokkal erősebb volt, mint számos más európai népé, legfőképp a déli szomszédoké és általában a balkániaké. Igaz, a „törökösség”-et, a renegáttáválást a magyarok még a hódoltsági területen is meg tudták torolni. Mindez azonban igen erős kohéziós ellenállóerő meglétét tételezi fel, sőt, ezt bizonyítja.

Nagyon figyelemreméltó tény ez különösen akkor, ha figyelembe vesszük, mennyire eltérő volt ezzel szemben a keresztény fogságba került törökök magatartása. Éppen a felszabadító háború korszakában tömegesen kerülnek magyarok és németek fogságába török katonák és polgári lakosok, kézművesek, kereskedők. Ezek sokkal nagyobb arányban mutatnak hajlandóságot arra, hogy megkeresztelkedjenek és helyben maradjanak, vagy akár másutt Magyarországon telepedjenek le, mint ahogyan a magyarok mutatnak hajlandóságot a renegáttáválásra. Tették ezt pedig annak ellenére, hogy kiváltságolt társadalmi helyzetüket, melyet a török uralom alatt élveztek, elveszítették. A tömeges törökkereszteléseknek nem tulajdoníthatunk valamiféle kényszerítő háttérrel: a török hatalom, várfeladási vagy békekötési esetben gondoskodik az iszlámhitűek elvonulásának biztosításáról a szultáni területre. Arról van szó, hogy a keresztények közé került törökök maguk is tömegesen hajlottak az általuk is magasabbrendűként felismert keresztény vallásra való áttérésre. Ezt a jelenséget, nem is a hódoltság végén, hanem inkább annak első évtizedeiben, Salomon Schweiger is észrevette. A felszabadító háború során a tömeges méretű — de nem csoportosan történő, s így spontánnak tekinthető — törökkeresztelések nemcsak Budára vagy Pécsre

jellemzőek, hanem másutt, pl. a hadszíntértől viszonylag távol, Kassán vagy Pozsonyban is megtalálhatóak. Feltehető, hogy a törökök „accord”-dal történt várfeladásai nélkül, melyek *zárt* elvonulással jártak, a törökök megkeresztelkedése még nagyobb arányokat ölthetett volna; sokan ugyanis féltek visszamaradni és kereszténnyé lenni, mert tudták, hogy az iszlám hívei azt, aki a mohamedán hitet elhagyja, halállal büntetik. Helyenként, mint például Egerben, ahol egyszerre különösen sok volt a török konvertita, még testületet is képeztek, nyilván a spanyolországi „Christianos nuevos” mintájára. A törökök, az ország városaiban és falvaiban aránylag gyorsan olvadtak be utóbb a magyar vagy a német újjáalakuló népességbe. Ma már a nem ritka Török családnév, sokszor együttjárva a turanid-taurid ember-tani típussal mutatja csak a felszabadító háború korának török konverzióit.

Meg kell még említeni a hódoltsági terület zsidóságát is, mint idegent. A fennmaradt emlékek tanúsága szerint nagyon is hűek voltak a török uralomhoz: későbbi korlátozásukat éppen ez a törökbarát magatartás magyarázta. Tetemes részük a török sereggel együtt távozott is az országból.

Az idegenből jött keresztények: katonák és telepések

A török kiűzésének végrehajtása elképzelhetetlen lett volna a nyugati országokból toborzott hivatásos zsoldoskatonák nélkül. Egyrészt, mert a magyar népességből, általános nemesi felkelés, végbeli vitézek összevonása és a jobbgáyság részleges felfegyverzése esetén sem lett volna olyan hadsereg kiállítható, mely ezt a nagyon nehéz feladatot eredményesen végrehajthatja, másrészt azért, mert a hadi tudományokban gyakorlott, eléggé nagylétszámú sereg, mely állandóan táborban tartható, az előfeltétele volt annak, hogy olyan hadműveletekbe lehessen kezdeni, melyek a hadszínteret lehetőleg az országterület minél távolabbi periferikus területére helyezik, s így a lakosságot kímélik. Az erőviszonyokra jellemző, hogy így is 4 és 1/2 évbe került, míg Bécs alól a hadszínteret végleg a Duna és Dráva vonalától délre sikerült hozni, pedig összeurópai vállalkozásról volt szó.

A felszabadító háborúban résztvevő zsoldoskatonák attitűdje nagyon fontos tényező volt a háború folyamán. Történetíróink e tekintetben fontos szempontokon siklottak eddig keresztül. A felszabadító katonaság kártevősei ugyanis egyszerűen megállapítást nyertek, anélkül, hogy azoknak az okaival tüzetesebben foglalkozott volna a magyar történetíró.

Már maga az a kérdés is: ténylegesen kik hajtották végre a török kiűzését, keveset foglalkoztatta a történészeket. Legtöbbször csak azt állapították meg: „az idegen katonaság”. Kik? Honnan jöttek? Mik voltak magatartásuk okai? Ezt részint a források gyér volta, részint az általánosságokkal való beérés következtében alig elemezték. Ehhez ugyanis katonaszociológiai irodalom, forrásfeldolgozás és ennek ismerete szükséges. Ez, főleg erre a korra vonatkozólag, Magyarországon ma még a kezdeteknél tart.

Hogy ezeket a kérdéseket csak röviden felvázolhassuk, egy kissé korábbi időpontra kell visszanyúlnunk. A harmincéves háború után néhány évvel a császári hadvezetőség átlátta az állandó csapatfenntartás szükségességét

nemcsak a török határon, de a nem közvetlenül veszélyeztetett területeken is. Így 1664-ben már volt a császári seregek egy állandó magva, melyet ugyan rendi erők tartanak fenn, de velük kizárólag a császár rendelkezik a Haditanácson keresztül. Mivel az egykorú zsoldosok, ezek az egykorú legfontosabb források túlnyomóan elvesztek, a katonaság összetételét csak munkahipotézisek segítségülvételével tudjuk megállapítani. Így pl. egy 1664-ből való kéziratban fennmaradt kihallgatási jegyzőkönyvből, mely 20 katona adatait rögzítette, azt a konklúziót vonhatjuk le, hogy az Érsekújvár térségében operáló Marchese Pio ezred katonái eléggé idősek, 30–40 év körüliek, zömükben osztrákok és bajorok, és jórészt évek óta szolgáló hivatásos katonák voltak, főleg katona, paraszt és kézműves környezetből származtak. Egy kis létszámú adatsor természetesen nem nyújt biztos képet, néhány következtetésre mégis alkalmas. A császári sereg zöme valószínűleg legénységében az örökös tartományokból származott, tisztikarában viszont inkább az egész Európából rekrutálódott. Ez a sereg lehetett akkor is a harcmezőn, mikor Bécs felszabadítása és az első magyarországi sikerek bekövetkeztek. A sereg lelkes és soraiban sok az önkéntes, kiket nem annyira a zsold, mint inkább a harci dicsőség, becsületszerzés vágya vezet. Ismert tény azonban a katonaszociológiából, hogy a harcoló egységek személyi fluktuációja gyors, halálzás, sebesülés, betegség, sőt a vitézi élet megelégedése, kilépés vagy szökés útján is. Így aztán évről évre jelentősen változik az egyes ezredek összetétele; kiegészítésük nem mindig történhet rendszeresen, és a parancsnokok a létszámhiány elkerülésére kénytelenek gyakran a minőségi követelmények rovására is engedményeket tenni. Valószínűnek látszik, hogy 1686 végétől nemcsak az önkéntes elem: nemesek, polgárok, diákok, valamint a régi militaris családok fiai ritkultak meg a sereg soraiban, hanem az osztrák tartományokban már régóta működő *Aufgebot* emberei is, és helyükben mindenünnen sebtében toborzott *alkalmi* zsoldosok tűnnek fel. Elvileg e csapatok katonái nem ellenségesek a magyarországi megtelepedés gondolatával a lakossággal való megbarátkozással szemben, de őket elsősorban anyagi igényeik gyors kielégítése vezeti, mert a háborúban vállalkozást és nem feladatot látnak. Biztosnak látszik, hogy az a sereg, mely 1689 után Magyarországon harcol, már csak kisebb részében azonos azzal, amely a felszabadító háborút elkezdte, s bár bizonyosan ez is nagyrészt németekből áll, de más jellegű, mint az első felszabadítók.

A katonaság magatartásánál két szempontot kell figyelembe venni. Az egyik az, hogy a katonák jelentős része nős és mivel állandó otthona másutt nincs, nejét és gyermekeit is magával viszi a táborba, ezek kísérik az ezredek. Eltartásuk az apák gondja, nem az ezredé.

A katonának tehát, ha zsoldja valamilyen oknál fogva kimarad, családja élelmezését is mindenképpen elő kell teremtenie, nemcsak a saját személyi szükségleteit. Ha tehát ezt nem kapja meg szépszerével, mindjárt adva van az erőszakos úton való előteremtés kényszere. A katona, aki halálomból úgy tudja, hogy az ország gazdag, bőven termő, nem hiszi el, hogy a jobbnak azért nincs számára átadható feleslege, mert nem termett, hanem úgy gondolja, hogy azt csak előle rejtették el. A logikai gondolatsor tehát az, hogy: „mi itt a ti felszabadításotokért, a török kiűzéséért harcolunk — ti pedig elrejtitek előlünk a szükségletek kielégítéséhez kellő élelmi-

szert, takarmányt; — ha szépszerével nem adjátok ide, erőszakkal kell azt elvennünk.”

Itt kapcsolódik bele a második szempont, egy nagyon fontos szociológiai tényező: a nyelvi kommunikáció kérdése. A katona idegen, magyarul (szlovákul) nem tud, az autochton helyi lakossággal közvetlenül nem képes érintkezni; tolmács nincs mindig kéznél, s ha van is, az gyakran egy már régebben itt szolgáló katona, aki nem bízik a helyi lakosságban. A kommunikációképtelenség fegyveres és fegyvertelen között súlyos nézeteltérések magvát rejti magában. Minél nehezebb tolmácsot találni, minél idegenebb a katona nyelve, annál nagyobb a konfliktushelyzet veszélye. Nagyon jellemző ebből a szempontból Sőtér Ferenc Pest vármegyei alispán figyelmeztető levele 1687. május 16-án Kecskemét és Körös lakosságához: „... féltő portékáját házánál ne tartsa, hanem az belső kerítésben vigye és hordgya késedelem nélkül s az Templomokba, mert ez igen csintalan nép s nem német (?) hanem más idegen nemzetségből álló, s nem az Ő Felsége népe közül való, hanem más Herczegségekből álló, nehéz lenne az Salagvárdának (=salva guardia-nak) az egész Város jószágát megóalmazni.” Nem tudni, milyen nemzetiségű katonákról van szó; lotharingiai franciák, vallonok vagy itáliaiak éppúgy lehettek, mint esetleg a magyar fül számára teljesen érthetetlenül csengő, alnémet dialektust beszélő brandenburgiak vagy szászok, sőt esetleg svédek is. Bizonyosan nem osztrákok vagy csehek voltak, mert azok „Ő Felsége népe közül valók”. Ez az idézet is mutatja, hogy az „extraneus” katonaságon belül is voltak különbségek, már csak azért is, mert az uralkodó országán belüli katonák kihágásai esetén jobban volt lehetőség jogorvoslatra, mint a távolabbi országokból származók esetében.

A császári csapatok katonaaanyagának minőségváltozását még egy körülmény valószínűsíti. A francia támadóhadjárat (1689) óta a háború a nyugati hadszíntéren is folyik és itt nyilván a legjobb ezredekkel kellett felhasználni. A katonának jelentkezők pedig szívesebben mennek egy olyan sereghez, melynél a fogságbaesés vagy sebesülés alkalmával jobb bánásmódot, emberibb körülményeket remélhetnek, mint a török hadszíntéren. A török birodalom belsejét, azaz a balkáni országokat, Boszniát, Szerbiát, Albániát megjárt katonák nyilván tapasztalat alapján olyan szörnyű kegyetlenségek hírét vitték meg, amely a katonaeletre elszántakat is visszahökkenztette. Csupán az az elem maradhatott rezervoárnak, amelynek nemigen volt veszténivalója és a magyarországi hadjáratokat gyorsan történő zsákmányszerzésre alkalmas lehetőségnek tekintette. Ez az elem is, még ha eredetileg fegyelmezettebb is lett volna, a rossz ellátás, a terepnehézségek, a törökkel való harc kegyetlensége és a lakossággal circulus vitiosusként romló viszonyi következtében egyre durvább és fegyelmezetlenebb lesz.

A nyugati körülmények közül jövő katona ezenkívül bizonyára nem értett meg a hódoltság és peremtáji jobbágy körülményeiből valamit, és pedig azt, hogy ezeknek a jobbágyoknak nincsen meg a nyugati viszonyok közt megszokott tartaléka. A török adórendszer és részben bizonyára a kettős adózás is, olyan viszonyokat teremtett, melyek mellett a jobbágyoknak úgysem volt érdemes tartalékot gyűjtenie, sem többtermelésre törekednie, mert — főként a törökök — azt úgyis elvették volna tőle valamilyen címen. A nyugati katona hihetőleg ezt a tartalékot kereste rajta, hogy eltarthassa

magát és családját, s nemigen értette meg azt: itt ilyen tartalék nincsen; különösen akkor, az 1690-es évek vége felé, amikor a helyzet már a lakosság számára egészen kétségbeejtővé vált, a század néhány utolsó — egész Európában ínséges — esztendejében. Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy ez az a periódus, amikor Franciaországban is az intendánsok elkeserítő, lehangoló állapotrajzot adnak a kormánynak a falusi lakosság nyomorúságáról; pedig Franciaországot nem járta a török és háborúi is az országterületet alig érintő *külső* háborúk. Sújtotta a magyar lakosságot a zsoldoskatonák mellett a „szegénylegények” organizálatlan rablása is: olyan elem volt ez, mely egyik oldalhoz sem csatlakozott szíve szerint, s a folyó háborúban csak rablási alkalmat látott. Ez, ha hazai elem volt is, nem minősíthető semmiképpen sem valamiféle „szabadságharcos”-nak: közönséges rabló volt.

A császári hadsereg katonáinak Magyarországon a török ellenségen kívül a rablók ellen is pacifikáló műveleteket kellett folytatniok. Ismeretes, hogy ezek az utasok mellett a katonákat is megtámadták, megölték, kifosztották, ha számbeli túlerőben érezték magukat. Így egy ízben Marsigli grófot is megsebeztek, kirabolták, kísérőit megölték. Az itt működő katona tehát azzal a gyanúval él, hogy a rablókat a lakosság, vagy annak egy része támogatja; ez teljesen elrontja a viszonyt. E gyanú nem is volt alaptalan. Éppen ezért a megtorlás nem marad el, és lakosság és a katonák közt fokról fokra élesedik a szembenállás.

Ha úgy számítjuk, hogy állandóan kb. 25—30 000 császári katona tartózkodott az országban, kiknek mindegyikére legalább még két főt — családtagot vagy kísérő ellátót: iparost, markotányost — számíthatunk, ez körülbelül 100 000 nagyságrendű, jórészt külföldi jelenlevő népességet jelentett. Ily nagy tömegnek még a pusztai ellátása is roppant problémát vet fel egy lecsökkent termelésű országban. Zömük biztonsági okokból a nagyobb és jobban védhető városokba gravitál a seregtől: megtelepedési tendenciájuk még a kormányzat szándékos támogatása nélkül is olyan tényező az elhúzódozó háborúban, melyet nem lehet figyelmen kívül hagyni. Eltérően az agrárjellegű telepítéstől vagy telepedéstől, ez a külföldi katona-iparos réteg urbánus tendenciájú, még ha önellátásra a városok közvetlen környékén folytat is mezőgazdasági tevékenységet. Ez a spontán mozgás sokkal jobban befolyásolta a városok, különösen a felszabadított területeken levő városok népességének alakulását, mint a kormányzat — főként papiroson maradt — benépesítési szándékai. Az tehát, hogy a felszabadított városok nagyrészt milyen alakult az új lakosság, az két tényező összehatásának volt betudható: mekkora volt az ottmaradt autochton népesség és milyen volt a felszabadító csapatok összetétele. A magyar nyelvű hazai elemek ekkor még nem szorultak ki adminisztratív lépések hatására a németek javára: egyszerűen kisebb számuk a seregben határozta meg kisebb arányukat az új városi népességben is. Talán az egy budai várnegyedre leszámítva, mindennütt ott találjuk őket, bár számarányuk erősen különböző. Ott, ahol volt mit elosztani ingatlanban, ők is részesedtek. Ez az új letelepült friss polgári réteg, ahol teheti, csakhamar megkezdi a küzdelmet a kedvezőbb jogállásért, a szabad királyi városi rang adta előnyökért.

Bár attitűdben sok vonatkozásban megegyeztek a többi katonával és a katonasághozta telepésekkel, de szerepük fontossága és részben pretenzióik miatt is, külön kell említenünk a keresztény idegenek egy számban nem túl nagy, de igen fontos csoportját: az előkelőek rétegét. Nem homogén eredetű ez a csoport, de a funkciója azonos: a vezetés és a szervezés, a harctéren és a mögöttes területen egyaránt.

Ennek a csoportnak az egyik jellegzetessége éppen a sokféleségében van. Fejlett individuumbudatuk miatt magatartásuk az autochtonokkal szemben rendkívül eltérő: a legnagyobb jóindulattól a legvadabb ellenséges-ségre minden attitűdre találni közöttük példát. Két nagyobb főcsoportra oszthatók: a katonai vezetőkre, akiknek a magyarországi szereplés esetlegesség és a hivatalnokok- és földesurakéra, akiknél egy megtelepedési vagy állásvállalási tendencia bizonyosfokú beilleszkedésre készlet.

Azokkal a katonákkal, akik megtelepedésre Magyarországon számbajöhettek, a bécsi udvari politika már jóval a felszabadító háború előtt foglalkozott. Az 1655-ös országgyűlés óta sűrűn kaptak indigenátust a császári ház hívei. A felszabadító háborúval a helyzet annyiban változott, hogy most birtokadományra, megtelepítésre sokkal inkább van lehetőség, mint előbb, a csonka államterületen, ahol csupán egy-egy háramlás alkalmával volt mód az érdemes katonák szerény jutalmazására; s ez is a rendek éber figyelmé mellett történt, hiszen már 1550 óta a honfiúsításhoz a rendek hozzájárulása kellett (1550. 77. tc.). 1687-ben a 27. törvénycikk megújítja ugyan az 1608. és 1659. évi korlátozásokat az idegenek méltóságszerzésére vonatkozólag, de — jellemzően — itt már „*personis nationalibus et indigenisque benemeritis*”-ről van szó, azaz az érdemes nemzetbeliekről és *honfiústottak*-ról, ami gyakorlatilag szabad kezet ad az uralkodónak, aki 1687 óta örökös király, tehát nincs kiszolgáltatva a választókirályság — amúgy is teoretikus — esetlegességeinek. Az előkelő családokból származó tisztek most már nemcsak a magyar nemesekkel egyenlő társadalmi státust kaphattak az országban, de a *Jus Armorum* alapján gazdátlan területnek tekintett ország-részben akár nagy kiterjedésű földbirtokot is. Ezzel természetesen az udvari politika élt is.

Jellemző, hogy míg 1559 és 1600 közt az indigenátusban részesített és országgyűlésileg becikkelyezett honosítások száma nem érte el a húszat sem — ezek közt is volt olyan, aki anyai ágon magyar származású — 1603 és 1649 közt már 48 indigenát cikkelyeznek be, bár sokszor egyazon család több tagját egyszerre. 1655-ben a honosítások száma már 17, 1659-ben 33, 1662-ben átmenetileg csak 5, de 1681-ben már 32, 1687-ben, tehát a felszabadító háború folyamán nem kevesebb mint 107. Figyelemreméltó, hogy összetételüket tekintve, az utolsó alkalommal a háború ellenére is kisebb-ségben vannak a katonatisztek — köztük mutatóba egy-két szubaltern is — de inkább magasabb rangúak; a honosítottak zöme a császári ház udvari tisztségviselőiből és hivatalnokaiból, különösen a bécsi Hofkammer tanácsosaiból tevődik össze, akik itt birtokot remélnek.

Kétségtelen, hogy ezek a külföldről jött katonák hivatkozhattak érde-
mekre a török kiűzésében: nemegek közülük (pl. Veterani, Heissler Donát)

végül az életét is feláldozta az uralkodó szolgálatában a nagy ügyért. Rendi szemszögből nézve a kérdést, ezek a katonai vezetők végtére a magyar király emberei is, nemcsak a császáré. Helyük tehát, ha itt megtelepedési hajlandóságot mutatnak, a nemességben van, csakis ez felelhet meg érdemeiknek is, de eredeti társadalmi státusuknak is. A fő probléma nem is annyira ezeknek az előkelő és gyakran igen művelt katonáknak a megtelepedése. Inkább az, hogy a felszabadító háború az alkalmatlan legfelsőbb vezetés miatt nagyon vontatottan haladt. A hűbéri jellegétől és a birodalmi rendi segítségtől erősen függő császári seregben a legmagasabb vezetői állásokat fejedelmi sarkak vindikálták maguknak, akik csupán pretenziókkal, de nem katonai tapasztalattal rendelkeztek és a török elleni hadviselésre különösen, kevésbé voltak alkalmasok. Kivételt csak Lotharingiai Károly majd később Szavojai Eugén képeztek, kiknél származás, képesség és tapasztalat egybeestek. Általában a vezetés második garnitúrája volt az igazi hivatásos — és érdemes — katona. Ez a „második vezetőgárda” szinte az egész Európából tevődött össze. A németek mellett sok köztük az olasz, pontosabban: itáliai, a lotharingiai, a németalföldi francophon (vallon), de vannak spanyolok és britek — főleg írek és skótok — legkevesebben vannak a tulajdonképpeni franciák, akiket a Bourbon-politika tiltóereje tart a császári szolgálattól távol. Arányuk azonban, ahogyan távolodunk az 1683—1686 közti évektől, egyre inkább csökken, részben a Nyugat-Európában végbement politikai-katonai események miatt, részben az általános lelkesedés leohadása és a természetes háborús veszteség miatt is. Helyükbe egyre inkább frissen avanszált német tisztek lépnek, úgy, hogy a háború végére a sereg „össze-európai” második vezetőgárdája is egyre inkább a közeli német területekről pótlódik és utoljára tényleg „német” sereggé válik. A használati nyelv a német, akkor is, ha a tisztek egymásközt franciául vagy olaszul is beszélnek. Egyébként meg kell jegyezni, hogy a nyugat-európai etnikumra utaló családnevek nem mindig fednek ezekhez az országokhoz tartozó személyeket. A császári szolgálatban már a harmincéves háború óta folyamatos a tiszti keretek importja és francia, spanyol, brit nevek néha az anyák ágán német nyelvű embereket takarnak. Ez a lényegesen nem változtat: a visszafoglalás tényéért zsold és zsákmány jár, s ez sokszor ingatlan és indigenátus együttes adományozását hozza magával: csakhogy indigenátust 1687 után, országgyűlés hiányában, nem lehet becikkelyezni.

Magától értetődik, hogy az egyre inkább fizetésképtelen császári kincstár az el-elmaradozó nagyobb tiszti fizetésekért is szívesen ad gazdátlan vagy ilyennek tekintett fekvőségeket. A közkatonát, szubaltern tisztet, aki a zsoldból él, kevésbé lehetett fizetetlenül hagyni — pszichológiai okokból is —, míg éppen ezeket az előkelő katonákat inkább; ők várhattak, illetve lényegében csak a jövőben profitábilis ingatlanokkal is kielégíthetőnek látszottak. De bizonyos, hogy ez a módszer kétfelé is hátrányosnak bizonyult. Egyrészt, a tisztet olyan cselekményekbe sodorta, melyeket különben elkerült volna, másrészt — és jelen tanulmány szempontjából ez a fontos — mert az autochton nemességgel érdekellentétbe került, hiszen a magyarok a felszabadított területeket teljes joggal tekintették volna a magukénak. Különösen azok a magyarok sérelmezték jogosabban a császári eljárást, akik maguk is résztvettek a felszabadító háborúban, akár önkéntesként, akár

nemesi csapatok tagjaiként, akár a „militia nationalis” számra csökkenő alakulataiban.

A tisztelnél is jobban magára vonta az egész autochton magyarországi lakosság ellenérzését a katonai adminisztráció, a hadbiztosok és élelmezési tisztek serege. Összesen 1685 és 1697 közt 168 élelmezési tiszt nevét ismerjük; nagyon kevés volt köztük, akinek ne lett volna a kincstár felé is hátráléka. Biztos, hogy volt közöttük sok korrupt is, de az ellenérzés a tisztakezűekre és mérsékeltekre is kiterjedt, mert egyszerűen olyan volt a szituáció, hogy a hadélelmezés érdekében ki *kellett* préselniök a hazai lakosságból legalábbis azt, amire a seregnek szüksége volt, s ez gyakran a magyar lakosság szájától vonta el a kenyeret.

Valamivel kevésbé voltak népszerűtlenek a civil gazdaságadminisztráció, a Budai Kamarai Jóságkormányzóság hivatalnokai. Ők is igyekeztek biztosítani maguk és családjuk számára valamit, főként a városokban házakat és telkeket, ritkábban földbirtokot. Mivel állásukat véglegesnek tekintették, mérsékeltebbek voltak a vagyongyűjtésben, mint a hadbiztosok, kiknek egy része nem is kívánt ittmaradni. Az adminisztráció hivatalnoksága határozott polgári egzisztencia megteremtését tűzte ki célul; indigenátusra csak azok pályáztak, akik a hazai birtokos nemesség felé gravitáltak. Belőlük egyfajta előkelő városi honorácior-réteg kezdett alakulni, amikor a Rákóczi-szabadságharc sorsuknak új fordulatot adott.

Nem mellőzhetők, és igen pozitív szerepet játszottak az idegenek sorában a hadbírák és a hadmérnökök, kik teljesítményükkel végeredményben az országnak javára váltak. De ez külön stúdium tárgya.

Ha azután azt vesszük figyelembe: mennyire kívántak megtelepedni Magyarországon a friss „magyar nemesek”, azt látjuk, hogy alig egynéhányan telepedtek le tényleg és maradtak magyar földön — azoknak egy része is, mint pl. Guadagni Alessandro — már a felszabadító háború előtt is itt szolgált. Az új indigénák, kiknek nevei még egy századdal később is szerepelnek a tiszticimtáras kalendáriumokban, jórészt olyanok voltak, akik lábukat se tették soha magyar földre. Az indigenátus csak vagy cím volt számukra, a címgyűjtés korszakában, vagy pedig egy gyorsan eladott juttatott birtok jogi fedezésére szolgáló aktus. Azok az érdeemes német, cseh, olasz, ír, lengyel és más nemzetiségű tisztek és közkatonák, akik valóban vérükkel fizettek a török kiűzéséért, a legtöbbször nem kaptak se indigenátust, se birtokot, legfeljebb sebeket és esetleg egy sírt a magyar földben.

Az idegen menekültek: a szerbek

Számszerűen is, területileg is, politikailag is a felszabadító háború eseménysorozata növelte meg Magyarországon a „rác”-nak nevezett, főleg szerb és bosnyák népelem jelentőségét.

Ismeretes, hogy a „rácok” már a török uralom alatt mindenfelé eljutottak a hódoltságban. Régebbi történetírásunk meglehetősen ellenségesen írt róluk, amiben főként az 1848 óta egyre erősebb magyar—szerb nemzetiségi ellentétnek a történetírásra gyakorolt hatása érződött. A felszabadító háború időszakában ez az ellentét még csak csiráiban mutatkozik. Ami elkü-

löníti a magyart a ráctól — nevezzük így, mivel nemcsak tulajdonképpeni szerbegről volt szó — az elsősorban nem is a rácok szláv nyelvűsége, még csak nem is a vallási eltérés, hiszen a rácok között tetemes számmal voltak római katolikus bosnyákok is, főképpen a műveltebb, öntudathordozó rétegben; hanem elsősorban a törökkel szembeni attitűd az, ami elválasztotta a két népelemet. A rácok, országukat elveszítve, török hódoltságban éltek, rájasorba kerültek. Éppen ezért életformájukat szerényre és igénytelenre kellett méretezniök, ismerve a török uralom jellegét. Amint valami jele mutatkozott a jólétnek, azt a török hódító valamilyen címen elvonta. Mindez a stabilitás ellen hatott, s az európai közvélemény, Edward Brown és más utazók hírei alapján, őket még ingatagabbaknak tartotta, mint a magyarokat. Kétségtelenül itt is védekező reflexről volt szó, de ez a védekező reflex egyfajta apátiával párosult. A szerb nem remélhette és nem is remélte, hogy valaha is megszabadul a török uralomtól.

1688 után egyszerre változott a helyzet. Már a magyarországi területen élő török alattvaló rácok is megéreztek 1686-tól kezdve, hogy a politikában és a hadviselésben döntő fordulat állt be, és hogy a felszabadító háború nem fog a Szávánál megtorpanni. Vakmerő tervek híre járja be a rácoklakta területeket: a császár serege Konstantinápolyig akar hatolni. Marco d'Aviano és Jörger Quentin János gróf koncepciójának megvalósítása 1689 elején jól indult, de csakhamar megtorpant a francia offenzíva miatt. Ismert, hogy az erőre kapott török elől indult meg a rác elem tömeges exodusa Magyarországra felé. A szerbek, kiknek országára Lipót király éppúgy bejelentette igényét, mint a bosnyákokéra, lényegében tehát mint a *magyar király* egykori alattvalói léptek át a Száván.

A bécsi kormányzati politika a rácoknak a Balkánon operáló sereg hátának biztosítását szánta; katonai erejéről nem volt meggyőződve — éppoly kevésbé, mint a magyar militia nationalis esetében sem. Ismeretes, hogy Bádeni Lajos, a balkáni sereg főparancsnoka roppant rossz véleménnyel volt róluk. De akármilyen okból hagyták el balkáni otthonukat a rácok a visszavonulásra kényszerülő császári sereggel együtt: akár mint menekültek (a török amnesztia ellenére, melynek értékében, a törököt ismerve, volt módjuk kételkedni) akár mint egyszerű áttelepülők, akik a biztonságosabb terület felé törekedtek — nem jelentettek katonailag nagy erőt. Csakhogy — és ez volt az attitűd döntő különbsége — szemben a hosszú háborúban elfáradt magyar autochtonokkal, akik a háborúval járó sok szenvedés és vexatúra miatt már a török visszatérésébe is belenyugodtak volna, a rácok elszántan törökellenesekként jöttek az országba. Tudták, hogy számukra nincs választás. Vállalták a totális harcot is a török ellen, amit a magyar országlakosok nem. Ezt annál könnyebben tehették, mert szinte semmi nélkül jöttek, legfeljebb lábasjóságukat menekíthették, ha volt még.

A kormánypolitika ennek az elemnek a megnyerését mindennél fontosabbnak tartotta. Igen nagy kérdés, hogy mennyire állt helyt az a nézet, hogy a szerbeket, illetve a rácokat a magyarok ellen tudatosan kívánták-e felhasználni? Egy nagyon kemény háborúban egyetlen kormányzat sem csinál önmagának feleslegesen belső nehézségeket. Egyszerűen arról volt szó, hogy egy néptelenné vált vagy fluktuáló lakosságúvá lett területen feltétlenül valamilyen hasznosításra volt szükség, már csak a hadellátás és a

felvonulási terület biztosítása miatt is. A szerb nációnak — lényegében a magyar király jogi alapján — adott privilégium sem lehetett más, mint kombinált katonai-politikai és merkantilista megfontolás, melyhez a görög-keleti szerbek egyházi uniójának későbbeni reménye járult. A magyar törzsnépeség számára megfogyott, magatartása gyakran ingadozónak tűnt: egy eléggé üres, de munkába vehető terület azonnali hasznosítása nagyobb súllyal esett latba, mint az az igény, hogy ezt a területet az autochtonok még ezután születendő nemzedéke számára rezerválják.

De a rác problémát igazában nem is a letelepítés jelentette, hanem a privilégium. A saját korporatív szervezet biztosítása egy olyan területen, melyet a rendi nemzet a magáénak tartott, még ha ez nem is volt területileg körülhatárolt, a legsúlyosabb konfliktus magvát rejtette magában. Annak idején már Holub József két világháború közti kutatásai megmutatták, hogy — például Szekszárd környékén — még azok a rácok is tiltakoztak a jobbágyság — a rendi-megyei keretbe illesztés — ellen, akik a török időben a helyi bég zsoldosai voltak, de annak kivonulása után maradtak. A rác elem magatartása sem volt teljesen egységes: a katolikus bosnyákok például, ha városokban telepdtek le (mint Budán vagy Pesten), gyorsan alkalmazkodtak a német és magyar polgársághoz, sőt, még inkább az utóbbihoz, mint az előbbihez; ehhez kultúrszintben közelebb állottak. A görög-keleti vallási szervezet volt elsősorban az, mely a Magyarországra áttelepült, főleg szerb rácság etnikai identitását a legerősebben meghatározta és belőle olyan egységes csoportot formált viszonylag rövid idő alatt, amely a bécsi kormányzandékokat (így az egyházi uniót) éppúgy elhárította, mint ahogyan a magyar nemesi-rendi szervezetbe való beilleszkedést is. Néhány évvel a felszabadító háború után, a Rákóczi-szabadságharc első esztendeiben a rác önérvényesítési törekvés már olyan erős, hogy pl. Pécsen nemcsak a kurucgyanús magyarok közt rendez vérfürdőt, hanem a város kamaráhozta német polgárai közt is, akik pedig vitathatatlanul a császár-király emberei voltak.

A kormányzat, mely húzódtott a magyar etnikumú „militia nationalis” pártolásától, tehát egy új, még idegenebb etnikumú „militia nationalis” felhasználására kényszerült, melynek ütőereje semmivel sem volt jobb amazénál; viszont az alattvalók két csoportja közt egy — akkor igaz, még előre nem látható — többévszázados ellenérzés magvait hintette el. Mindkét népre állt — különösen az egymáshoz való viszonylatban — még évtizedek múlva is a *Canonica Visitatio*-k jegyzőkönyveiben ismételt, szinte sztereotípen visszatérő jellemzés: „duris ingenii” — nyers szellemű.

A szerbségnek gyorsan formálódott a magyar talajon saját vezetőrétege, nemcsak a görög-keleti papságból, de a termény- és főként állatkereskedelemben járatos, sokat mozgó és ezért információs bázist szerző üzletelő rétegből is, mely ekkor kezdi lerakni későbbi nagy vagyonok alapját s amelyik olyan helyzeti előnyre tesz szert, amilyent a magyar többség, sorvadása miatt, nem tud kiegyensúlyozni. Polgári jellegű réteg ez, mely egyelőre nem is kívánja a rendi nemzet kebelébe való felvételt; de a magyar nemesi „natio” sem ad neki helyet, mert bár keresztény, de eltérő vallása, nyelve és szokásai miatt idegennek érzi.

A rácság nagy problémáját Magyarország területén egyrészt viszonylag nagy száma, másrészt elterjedésének gyorsasága és a nemesi-rendi kerettel,

de a hazai jobbágy életformájával való szembeszállása is növelte. De, mint valóban „ingadozó” csoport, melynek közösségtudata az országterületen még most van alakulóban, a felszabadító háború éveiben, ha idegen is a magyar etnikumú nemestől vagy jobbágytól, nem ellenséges, hanem inkább szövetséges idegen, melynek az ellensége közös a magyaréval: a török. Nagy ütőerőt vele szemben nem képvisel ugyan, de alapvetően a cél közös. Csak-hogy mint betelepülő, a rendi nemzet számára asszimilálhatatlan.

Egészen más az attitűdje a Balkán felől csendesen bevándorló, vagy az erdélyi hegyvidékről a síksági magyar területekre leszivárgó román jobbágy-ságnak. Mivel a pásztorkodáson épülő életformához képest a falulakó zsel-lérré, majd telkesjobbágygá válás bizonyosfajta emelkedést jelent legtöb-bjének — a nemességbe emelkedésre csak egy töredékrésznek van esélye — nem képvisel még ekkor aktív identitástudatot. Az egyetlen, amihez ragasz-kodik, vallásának keleti ritusa: ezért az egyházi uniót is aránylag könnyen fogadja el, ha a külső formák azonosak maradnak. Így a románság nemcsak Erdélyben, de a szorosán vett Magyarországon — a királyi vagy volt hódolt-sági részen egyaránt — nem okoz ekkor még más problémát, mint a beillesz-kedését. Hasonló a helyzet Északkeleten a rutén jobbágyok esetében is. Az uralkodói vagy a rendi akarat egyformán maga mögé tudja őket sorakoz-tatni, ha nyelvükön szól hozzájuk és nem követel tőlük túl nagy terhet. Azonban mind a királyi hatalom fegyveres ereje, mind a birtokos nemesség egzisztenciális okból is, kénytelen őket terhelni, ami elégedetlenségre vezet köztük. Mégis, úgy tűnik, hogy számukat a nagy terhek ellenére is a külföld-ről való bevándorlás duzzasztja meg, mert terheik a királyi és erdélyi terü-leten még mindig kisebbek, mint a szomszédos török vagy törökhűbéres te-rületen és a tatárok elől is biztonságosabban érzik magukat itt, mint a kelet-lengyelországi nyitott síksági vidékeken. Mivel pedig a rendszeres határőrzésre a török háború alatt nincsen mód, a bevándorlás ellenőrizhet-lenül folyik és felerősíti a már évszázadok óta itt élő, autochton román és rutén népességrészt. És mivel a munkaerőben állandó a hiány, a magyar földesurak örülnek is a bevándorlók munkáskezelék.

Hazai és idegen tervek és szándékok

A törökelleni háború folyamán súlyosan esett latba a „Hogyan to-vább?” kérdése. A *Jus Armorum* bevezetésével Lipót király ezt alapvetően döntötte el, az ország alkotmányával és a lakosság reményeivel ellentétesen.

Mégis, a Neoaquista során felmerült tervezetek — elsősorban a Kollo-nich Lipót érsek és köre által kidolgozott *Einrichtungswerk* — tartalmaztak olyan pozitív elemeket, amelyek, kivitelezés esetén, az országnak javára vál-tak volna. Ezek közül közismert a városok fejlesztése és a jobbágyvédelem. Kollonich mindenesetre egy a rendi szempontokon felülemelkedő aspektust képviselt, mely az ország *egészt* kívánta rendezni, partikuláris érdeken túl-menően. Esterházy Pált viszont az ország *védelmi* érdeke mozgatta első-sorban — ma is csak Szekfű Gyula kivonatolt ismertetése alapján tudunk a tervezetéről. Esterházyt az egykori Archiregnum Hungariae visszaállításá-nak vágya vezette, mely abból is kitűnik, hogy az országhatárt a Szávától

délre kívánta kitolni, az egykor a magyar Korona alá tartozott területek újraszervezésével. Ugyanez a szándék látható a korszak fontos térképtörténeti alkotásán, Hevenesi Gábor *Parvus Atlas Hungariae*-jén, mely szintén a felszabadítás kiterjesztését szorgalmazta a Balkán felé az egykori Archiregnum szellemében (1689). A kor magyarja számára a legfontosabb az volt, hogy a hadszíntér az országból áthelyeződjék — de éppen ez nem volt megvalósítható.

Pozitívumok az idegenek, Fra Gabriele de Nizza vagy Alessandro Guadagni tervezeteiben is voltak: ez a merkantilista szempontok szorgalmazását jelentette. A minta kétségtelenül Franciaország, XIV. Lajos centralizált monarchiája: ez a modell, és nem valamilyen magyarelles éi irányította a tervezeteket, bár azok, megvalósulás esetén nagy terheket róttak volna az országlakosokra, kivált ha nem sikerül változtatni a nemesség adómentességén. Különösen ki kell azonban emelni egy tervezetet, a lotharingiai francia Voguemont Lothar hajózácsatorna-elgondolását, mely a Dunát a Majnán keresztül a Nyugattal kapcsolta volna össze; ez bár technikailag nehezen megvalósítható, de abba az irányba ható tapogatózás volt, amire az országnak akkor leginkább volt szüksége: azaz a bekapcsolódást az európai külkereskedelembé.

Amire az országnak akkor még ugyancsak szüksége lett volna, az a nyugati, zavartalanabban fejlődött területek embereinek minden téren a hazaiakénál nagyobb szaktudása. De az elhúzódó háború miatt sem az önkéntes vállalkozók bevándorlása, sem a megfelelő telepítés nem volt kivitelezhető. Ebben az időszakban a lecsökkent népességű területek lehetőségeinek kihasználása nem rendszeres, hanem ad hoc település útján megy végbe, mert minden anyagi erőt a hadviselés vesz igénybe. A vagyoni akkumuláció, főleg a visszafoglaló sereg tisztjei és hadbiztosai részéről, birtok- és telek-szerzés útján megy végbe, de a megtelepedés biztosítéka nélkül: itt feszültséget jelent az indigenátus-kérdés, a rendekkel való kapcsolat hiánya is, legfőképpen pedig a török visszatérésétől való félelem. A bevándorlás katonai meghatározottságú s a hadsereggel van szoros összefüggésben. A katonaság az ipart vonzza, a mezőgazdaságot — a föld népet — ellenben, paradox módon, taszítja, az menekül előle, tehát inverz jellegű mozgást tanúsít, ami végül a hadviselés érdeke ellen is van. A földesurak telepítései csak nehezen tudják az általános bizonytalanság miatt ezt a folyamatot egyensúlyba hozni. Az ország egész képe a bizonytalanságot mutatja.

Az új társadalmi képlet

A Magyar Királyság egykori országterületén a török kiűzéséig alapvetően csak két hatalmi szervezet van: az egyik a *magyar nemesi rendi társadalom*é, élén a királlyal (Erdélyben, míg van, a fejedelemmel) mely a főuraktól a zsellérékig terjed, s magába foglalja az autochton jobbágynépességet is, legyen az akár magyar, akár szláv vagy román. Ebbe a keretbe illeszkedik be a vegyes, német, magyar, szláv, olasz polgárság is, privilégiumain keresztül. E társadalom szerve az országgyűlés, amíg van, mely a szeizmográf szerepét tölti be. A Királyi Magyarországon van egy külföldről behozott

segédhad is, mely a hozzá kapcsolódó ellátóréteggel együtt nem autochton ugyan, de nem számos és nem is állandó: mivel ez közvetlenül a királyhoz kapcsolódik, az alkotmányon kívül is az országgal asszociált viszonyban van. Ezt a hatalmi szerkezetet a Királyi Magyarország, illetve Erdély demarkációs vonala csak úgy választja el, hogy ez az autochton társadalom fennmarad a török megszállta területen is, ameddig csak szervének, a megyének hatalma elér.

A másik hatalmi szervezet a *megszálló töröké*, mely az országlakosoktól élesen elváló eszme körrel tartózkodik itt és szolgálja a szultánt, egy részben mohamedán, részben balkáni keresztény ellátóréteggel, mely szintén idegen és nem tartozik a magyar országlakosok társadalmához, hanem a törökkel képez egységet. Ez a török hatalmi struktúra, különösen délen, akarva-akaratlanul is, állandóan pusztítja az autochton struktúrát, és balkáni jövevényekkel népesíti be, a pásztorkodás fokán, síkvidéki területeket. A felszabadító háború ennek a kettősségnek a felszámolásáért is folyik, de egyrészt a török teljes militarizáltsága miatt is, francia szövetségesének erőmegosztó tevékenysége miatt is, ez csak nagyon nehezen és roppant véráldozat árán mehet végbe.

Így kerül az ország területére egy új, nyelvében főleg német, katonai eredetű új társadalmi szerkezet. Ez az új szervezet eleve nem ellenséges a magyar nemesi-rendi társadalommal, sőt, egyes tagjaiban barátságos és beilleszkedésre törekszik, de mégis attól eltérő, és csupán az uralkodó személye és a vallási azonosság a közös kapocs. Ebből a társadalmi csoportból mégsem lesz a törökhöz hasonló hatalmi struktúra, mert tagjai eredetük szerint, a magyar társadalom hasonló rétegeivel kontaktust keresnek (ennek külső megnyilvánulása az indigenátus vagy a polgárjog megszerzése). Az, hogy az új betelepülők súlypontja ebben a korszakban elsősorban a városokban van, és hogy a visszafoglalt városokra döntően rányomják a bélyegüket, annak a ténynek a folyománya, hogy számarányuk ebben a rétegben nagyobb, mint az autochtonoké. Azonkívül ez a német jellegű *nyugati katonai struktúra* erősen mobil és nagy visszavándorlási tendenciát is mutat ebben az időben.

Egészen más a *keleti keresztények* társadalmi szervezete, melynek csak egy kis része találja meg az utat a nemesi rendi vagy a nyugati katonai közösségek felé. Zöme egy nagyszámú, zárt és I. Lipót által privilegizált testületté lesz, mely abban a pillanatban, amikor az autochton társadalmi közösség megpróbálja beilleszteni a saját, megyén nyugvó szervezetébe, ellenségesé válik. Ez valóban idegen szervezet, melyet csak egyetlen pont: a török iránt érzett ellenszenv egyesít ideig-óráig a másik két társadalmi szervezettel. Az alapprobléma abban van, hogy ez a struktúra nagyon népes, jól vezetett és ellenállóképes is, és azokra a népcsoportokra, melyek szintén az ortodoxiából jöttek de az egyházi unió révén az Archiregnum-koncepció számára már megnyerhetőknak mutatkoztak, állandó hatást gyakorol az elkülönülés irányába. Ez annál is inkább erős, mert ezeknek a népcsoportoknak gyenge a magyar nemesi-rendi társadalomba beintegrálható rétege és amellet az országnak olyan részein helyezkednek el, ahol a magyar nemesi-rendi társadalom képviselői nagyobbára nem a római katolikus, hanem a protestáns vallás képviselői, ami a távolságot — a szertartás saját nyelvhasználatára — csak fokozza, és ahol a nyelvkérdés emiatt kiélezettebb.

Nem szabad elfeledkezni azonban az autochton magyar nemesi-rendi társadalom *belső differenciációjáról*, mint dezintegráló tényezőről sem. A szétválás a hun-scytha eredet és magyarnyelvűség, illetve a pannon eredet és szlávnyelvűség irányában ekkor még csak a kezdetnél tart: de a háború befejezése után, Rákóczi idejében, már megmutatkozik az egyes megyék attitűdjében: a „tót impérium” fogalmában is.

Mindez együtt adja azt a képet, mely a Rákóczi-szabadságharc előestéjén az ország etnikai helyzetét jellemzi. Magyarok és idegenek ekkor, a töröktől megszabadulva, de fenyegetésének árnyékában, új felállásban mutatkoznak be.

Ekkor — egy történelmileg rövid pillanatra ugyan — de úgy tűnik, hogy a magyar főnemesség az uralkodóházhoz szító része által képviselt Archiregnum-gondolatnak sikerül az országot egybefognia, bár a teljes egykori államterület sem szabadult fel a török alól. De a magyar országlakosok, akik a hosszú és véres háború terheit hordozva, teljesen kimerültek, rövid idő alatt, úgy tűnik, szinte megfeledkeznek a még mindig nagyon akut török veszélyről. Az ország belső problémái foglalkoztatják őket, melyek sorában magyarok és idegenek kérdése más vetületben mutatkozik, egy új háború, új harcok baljóslatú jegyében.

Mégis, nagy jelentőségű ez a korszak a magyar népegyéniségtudat számára. Nemcsak a megszabadulás a teljesen idegen, keleti török hódítótól, de a szembesülés a felszabadító háború során az országba került nagy tömegű nyugat-európai katonával, iparossal, hivatalnokkal, az új földesurakkal, meg a balkáni menekültekkel is, élesebben rajzolta meg a nemes és nem nemes hazai országlakosok tudatában a magyarság ismertetőjegyeit, melyek közepette a magyarnyelvűség is az eddiginél jobban előtérbe került. Rákóczi szabadságmegszármazása az európai erőviszonyok következtében elbukhatott, de a hovatartozás ténye és az összetartozás tudata, a sorsközösség nemcsak a „kuruc” hanem a „labanc” oldalon álló magyarban is jobban megerősödött, bár politikai állásfoglalásuk egymással ellentétes volt. Ebben: az etnikai identitástudat tisztázódásának tényében van a vizsgált korszak másik nagy fontossága.

IRODALOM

A feldolgozott szakirodalmi munkák nagy száma miatt az egyes hivatkozásokat mellőzni kellett.

A kérdésre általánosan a következő művek szolgáltak alapul: Hóman Bálint — Szekfű Gyula: *Magyar történet*. 3. kiad. 4. köt. (Bp. 1936); Balogh Albin: *Ország és nyelv... a magyar történelemben*. (Bp. 1928); Szekfű Gyula: *Állam és nemzet*. (Bp. 1942); Acsády Ignác: *A magyar társadalom 1680 körül*. (In: Századok, 1886, 10—31. l.); ua.: *Magyarország története I. Lipót és I. József korában 1657—1711*. (Bp. 1898); ua.: *Magyarország Budavár visszafoglalásának korában*. (Bp. 1886?); a külföldi szerzők közül fontos a kortárs Johann Nikolaus Flämitzer két munkája: *Der in Böhmische Hosen ausgekleidete Ungarische Libertiner* (Würzburg 1688) és a *Politico-Militarischer Staats-Minister* (Würzburg 1688); a későbbi külföldi feldolgozások közül: *Geschichte Österreichs v. Alfons Huber*. Bd. 6. Red. v. Oswald Redlich (Gotha 1921); *Südosteuropa unter dem Halbmond* (München 1975); Evans R. J. W.: *The making of the Habsburg monarchy 1550—1700* (Oxford 1979).

Buda visszafoglalásának minden részletére kiterjedően részletes: Károlyi Árpád: *Buda és Pest visszavétele 1686-ban* (Bp. 1886) valamint ennek 1936. évi új kiadása (mely 1986-ban megérdemelne egy új kiadást is, az azóta eltelt időszakban megjelent vonatkozó művek bibliográfiájával); Meszlényi Antal: *Buda felszabadítása 1686.* (Bp. 1936); Marco d'Aviano. Hrsg. v. Karl Johann Grauer u. Ernst Karl Winter. (Wien 1933; tanulmánykötet); a felszabadító háború részleteire vonatkozólag sok adattal Alfred Arneht: *Prinz Eugen von Savoyen.* Bd. 1. 1663—1707 (Wien 1858); *Die Feldzüge des Prinzen Eugen.* Bd. 1—2. (Wien 1876—1878); Max Braubach: *Prinz Eugen von Savoyen. Eine Biographie.* Bd. 1. (München 1963—1964); és a ritkán emlegetett magyar történész Horváth Jenő: *Szavojai Jenő herceg. A dunai monarchia kialakulása* (Bp. 1941) c. munkája. A *Tanulmányok Budapest Múltjából* évkönyvben megjelent tanulmányokból kiemelendő Kelényi B. Ottó: *A török Buda a keresztény Nyugat közvéleményében.* TBM. V. (Bp. 1937) Klny. is. Az etnoszus-problémára vonatkozólag Oláh leírása: Olahus Nicolaus: *Hungaria sive de originibus gentis, regionis situ...* (In: Bél Matthias: *Adparatus ad historiam Hungariae...* Posinii 1735. évi kiadás); Blaeura vonatkozólag: Fallenbüchl Z.: *A Blaeu-terkép-officina atlaszkidása és magyar vonatkozásai* (In: OSZK Évkönyv 1978. Bp. 1980, 343—405.); Szűcs Jenő (szerk.): *Nemzetiség a feudalizmus korában* (Bp. 1972; Benczédi L. vonatkozó tanulmánya); összehasonlításként elvi fontosságú Jean Mathorez: *Les étrangers en France sous l'Ancien Régime.* Tome 1. (Paris 1919).

Nemzet és király: *The New Cambridge modern history.* Vol. 5—6. (Ed. F. L. Carsten, J. S. Bromley) Cambridge 1961, 1970.

Erdély: Apor Péter br. verses művei és levelei (1676—1752). Szerk. Szádeczky Lajos (Bp. 1903).

Magyar identitástudat: Bubicz Zsigmond—Merényi Lajos: *Herczeg Esterházy Pál nádor 1635—1713.* (Bp. 1895); Zrínyi Miklós: *Az török áfium ellen való orvosság.* (Bp. 1981. évi kiadása); Sebők Samu: *Adatok Zalaegerszeg r. t. város történetéből.* (Zalaegerszeg 1902; az egerszegi hajdúságra vonatkozó adatok); Némethy Lajos: *Kik voltak az elsők Budavárban?* (In: Századok, 1886, 579—589. l.); Perjés Géza: *Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélemezés és stratégia a XVII. század második felében.* (Bp. 1963); Bánrévy György: *Az első hivatalos intézkedések a visszafoglalt Budán 1686-ban.* (In: TBM. 5. köt. Bp. 1937; Klny. is); Izsépi Edit: *Diósgyőr a vasvári békekötés után.* (In: Hermann Ottó Múz. Évk. 8. köt. 1969, 195—205. l.); Nagy László: *Hajdúvitétek.* (Bp. 1983); Hornyik János: *Kecskemét város története oklevéltárral.* (Kecskemét 1860—1866, III. köt.)

Jobbágság és magyarságtudat: Szakály Ferenc: *A hódoltság magyar részre adózása.* Kand. dissz. (OSZK Kézirattár, Diss. 100.); Soós Imre: *A hódolt szolgabíró és a hódolt esküdt Heves megyében a XVII. században.* (In: Archivum. 2. 1974, 5—32. l.) Mezősi Károly: *Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében. 1692.* (Bp. 1943); Makkai L.: *Histoire de Transylvanie.* (Paris 1946).

Nyelvelterjedés: Zimányi Vera: *A XVII. századi gazdasági és társadalmi regresszió néhány aspektusa.* (In: Tört. Szle. 1973. 16. évf. 1—2. sz., 49—60. l.); ua.: *A nagymartoni kerület gazdasági és társadalmi története.* (In: Századok 1972, 1—6. sz. 42—46. l.); Mohl Adolf: *Török világ Kismarton vidékén. 1633—1699.* (Sopron 1902); Otto Aull: *Eisenstadt.* (E. 1931).

A török: az egykorú irodalomból figyelemreméltó Joannes Boterus: *Amphitheatridon...* (*Coloniae Agripinae 1597*) c. művének vonatkozó része; az újabb irodalomból: Waculik Margit: *A török korszak kezdetének történetirodalma a 16. században.* (Bp. 1937); Fekete Lajos: *Magyarság, törökség: két világnézet bajtívi.* (Bp. 1947); Tölgyes Lajos: *Ungarn, Bollwerk der Christenheit zur Zeit der europäischen Türkenkriege 1360—1790.* (Köln 1957; összefoglalás); továbbá Zimányi Vera: *Lepanto 1571* (Bp. 1983) c. népszerű, de a kérdést jól összefoglaló munkája. Takáts Sándor: *Rajzok a török világból* (Bp. 1915—1917) és *Szegény magyarok* (Bp. 1927) sok érdemleges részletadatot tártak fel: belőlük a valóságnak hűen sötét kép bontakozik ki. Schwaiger Salomon: *Beschreibung der Raiz von Wirtenberg nach...* Jerusalem, 1584. (Kézirat, OSZK Kézirattár, Fol. Germ. 1122.); Balássy Ferenc: *Az egri vár 1687-diki feladásának alku-pontjai és a törökök maradványai Egerben.* (Budapest 1875; Ért. Tört. Tud. köréből. IV. 4.)

Katonák és telepesek: *Continuirung des militärischen Examins...* 1663. (Kézirat, OSZK Kézirattár, Fol. Germ. 328); Balanyi Béla: *Kecskemét a török hatalom alóli felszabadító háború idején.* (Kecskemét, Népkut. Honism. Kör. Évk. 1968); Hodinka

Antal: *A töröktől visszafoglalt Pécs első tele 1686—1687* (Pécs 1934); Legyel Alfréd: *Jobbágsors Győr megyében a felszabadító hadjáratok idején 1683—1698.* (In: *Arrabona*. I. Bp. 1959, 138—150. l.); Reizner J.: *Szeged története*. I. köt. (Szeged 1899, 161—200. l.); a francia intendánsok e korbéli jelentésére vonatkozólag l.: Walter Braeuer: *Frankreichs wirtschaftliche und soziale Lage um 1700.* (Marburg 1968) és *Pierre de Bois-guilbert ou la naissance de l'économie politique*, Tome 1. (Paris 1966).

Előkelő idegenek: *Magyar Törvénytár*. Szerk. Márkus Dezső. 6. köt. 1657—1740. (Bp. 1900); Wien, Hofkammerarchiv, Hoffinnaz, rote Nr. 614. 8. Jänner 1700 (hadbiztosok); Horváth Károly: *Kik vettek részt Buda visszafoglalásában 1686. szeptember 2-án.* (In: *Historia*. III. évf. 1930. június, 4—6. sz. 3—11. l.)

Az idegen menekültek: Holub József: *Szekszárd a török kiűzése utáni első évtizedekben.* (Szekszárd 1936, Klny. Tolnamegyei Újság); Hodinka Antal: *Ami a karlócai békekötésből kimaradt és következményei.* (Pécs 1935); Baranyay Tivadar: *Adatok a baranyamegyei rácok történetéhez.* (In: *Dunántúli Szle*. IX. évf. 1942. 5—6. sz. 189—200. l.)

Tervezetek: Fallenbüchl Zoltán: *Az „Atlas Parvus Hungariae” és Hevenesi Gábor.* (In: *Térképtudományi Tanulmányok — Studia Cartologica*. Bp. 1958, 153—193. l.); ua.: *Guadagni Alessandro levelezéskönyve (OSZK Évkönyv 1979, Bp. 1981, 409—435. l.); Tüzes Gábor emlékirata Magyarország kormányzásáról...* (Szövegkiadás.) (In: *Történelmi Tár*, Új folyam. I. 1900, 61—101. l.); Joseph Maurer: *Cardinal Leopold Graf Kollonitsch* (Innsbruck 1887).

(Kézirat lezárva: 1984. március 23.)

DIE LANDESKINDER UND DIE FREMDEN IN UNGARN ZUR ZEIT DER BEFREIUNGSKRIEGE GEGEN DIE TÜRKEN 1683—1699

Z. FALLENBÜCHL

Die vorliegende Studie befasst sich mit einer wichtigen Periode der ungarischen Landesgeschichte: mit dem Zeitalter der Neugestaltung der politischen und ethnischen Gegebenheiten im Karpathenraum am Ende des 17. Jahrhunderts.

Die alte, zu 3/4 Teile aus Magyarern bestehende autochtone Bevölkerung Ungarns, in der Zahl von ungefähr 4 Millionen am Ende des 15. Jahrhunderts, ging infolge der ständigen Abwehrkämpfe gegen die Türken und der Besetzung eines grossen Teiles des ungarischen Staatsgebietes zugrunde. Die Bevölkerung des ganzen Karpathenbeckens schrumpfte bis zur Zeit der „Reconquista“ in Ungarn auf höchstens 3 Millionen zusammen, aber diese Bevölkerung war kaum mehr als zur Hälfte die Nachkommenschaft der alten magyarischstämmigen Einwohnerschaft vor der Türkenbesetzung im 16. Jahrhundert. Weite Gebiete waren entvölkert oder hatten nur eine spärliche Einwohnerschaft, welche nicht sehr bodenständig geworden war.

Im Ungarn dieses Zeitalters ist das Problem: „Ungarn“ und „Fremde“ kaum mit den üblichen Mass der Ethnogenese in Europa zu messen. Das ganze Gebiet wurde — mehr oder minder — zu einem Durchgangsland. In dieser Periode nimmt das nationale Selbstbewusstsein dennoch in der autochtonen Bevölkerung starke, aber elastische Formen auf.

Die prägenden Faktoren dieses nationalen Selbstbewusstseins waren auch in Ungarn: Gott und Kirche — Herrscher und Untertanverhältnis — Familien-, Stand- und Siedlungsgemeinschaft. Zwar war die Verschiedenartigkeit in Sitte und Sprache der einzelnen Volksteile in Ungarn schon im 16. Jahrhundert durch das Werk von Nicolaus Olahus: „Hungaria“ bekannt, aber der Begriff des „Hungarus“ war ein verbindender Faktor. „Hungarus“ bedeutete eher „Landeskind“ als die Zugehörigkeit zum Magyarentum, und umspannte alle christlichen Volksgruppen lateinischen Ritus in diesem Lande. Religion war ein integrierender Faktor ersten Ranges, und behauptete ihre Rolle auch nach der Reformation sowohl bei den Katholiken als auch den Protestanten, denn beide fühlten sich zum abendländischen Kulturkreis gehörig und waren es auch tatsächlich.

Die Zugehörigkeit zum *westlichen Christentum* war also ein ethnisches Kennzeichen der Ungarn.

Nicht so eindeutig war die *integrierende Kraft des Souveränitätsverhältnisses*, des Königtums. Seit dem Anfang des türkischen Vordringens (1526) waren die ungarischen Könige die Mitglieder des Hauses Habsburg. Diese residierten ausser Landes im nahen Wien, sie waren in die gesamteuropäischen Angelegenheiten verwickelt und vertraten eine supranationale Herrscherkonzeption, was den Ungarn nicht immer begreiflich war, da das Land täglich unter den schweren Problemen der Türkengefahr litt. Dadurch entstand gelegentlich zwischen dem König und den Ständen, Vertretern der heimischen Interessen eine gewisse Spannung. Trotzdem blieb Ungarn theoretisch bis zu den ersten grossen Erfolgen des Befreiungskrieges gegen die Türken ein Wahlkönigtum (1687). Trotz der Erfüllung des Erbreechtswunsches der Habsburgdynastie verschlechterte sich die psychologische Lage zwischen Herrscher und ständischer Nation, da König Leopold I. sich auf die Rechtsgrundlage der „*Jus Armorum*“ in Bezug der neu befreiten Gebiete stellte.

Der dritte Faktor im nationalen Selbstbewusstsein war die *ständische Zugehörigkeit*. Als „Nation“ galten rechtgemäss direkt eigentlich nur die privilegierten Stände: der hohe Klerus, der Hoch- und Gemeinadel und die königlichen freien Städte; die übrigen Landeskinder nur durch das Verhältnis zu ihren Grundherren. Dadurch war das Nationalbewusstsein mit dem Problem des Standesbewusstseins verflochten. Infolge der hohen Verluste des Magyarentums in den Türkenkriegen und der günstigeren, besser geschützten geographischen Lage der deutschen, slovakischen, ruthenischen und rumänischen Grenzbevölkerung, ferner durch die stetig fortdauernde Einwanderung aus den Nachbarländern mit solchen Völkerschaften war Ungarn schon am Anfang der Befreiungskriege zu einem Mehrvölkerland geworden: der Adel war und blieb jedoch zum grössten Teil magyarischen Stammes.

Siebenbürgen spielte eine eigentümliche Rolle im ungarischen Nationalbewusstsein. Immer als ein Teil des ungarischen Königreiches anerkannt, entwickelte es sich doch infolge der starken Abriegelung durch die Türken von den übrigen Teilen des königlichen Hoheitsgebietes zu einem provisorischen selbständigen Wahlfürstentum, welches zwar an den Sultan tributpflichtig, jedoch stark magyarischen Charakters war, wo sich die drei „Nationen“ Magyaren, Székler und Sachsen die Wage hielten. Das bedeutete da die Székler ebenfalls magyarische privilegierte Grenzsoldaten waren, eine magyarische Suprematie. Die Rumänen, wenn auch zahlreich, waren zum grössten Teil Untertanen. In diesem Lande entwickelte sich ein Selbstbewusstsein auf Grund der ständischen Vorherrschaft; neben theoretischer Freiheit der vier anerkannten Religionen (Katholisch, Ev.-Reformiert, Ev.-Lutherisch und Unitarisch) bedeutete das ein protestantisches, besonders kalvinistisches Übergewicht. Nach Besetzung durch die kaiserlichen Truppen im Befreiungskrieg (1687) gliederte aber König Leopold I. Siebenbürgen nicht an Ungarn zurück, sondern garantierte dessen Verfassung. Die Dynastie förderte zwar die kirchliche Union der griechischorientalischen Rumänen mit Rom, jedoch war dieser Prozess bis 1699 erst am Anfang.

Die *Hauptträger des ungarischen Nationalbewusstseins* waren schon seit dem 16. Jahrhundert der Adel und die Militär-Schicht, letztere aus verschiedenen Elementen durch Lebensform entstanden. Die Zugehörigkeit zum Ungarntum war aber in allen Gesellschaftsschichten lebendig und stark geblieben, obwohl das Land in drei Teile zerfiel: in das königlich-ungarische Restgebiet, in das Fürstentum Siebenbürgen und in das grösste, von den Türken besetzte Gebiet. Die Verschiedenheiten waren allenfalls gross. Im königlichem Ungarn spielte der hier zahlreiche *Adel* eine wichtige Rolle, er assimilierte durch Heiraten auch die neueren slavischen oder deutsche Adeligen. Der Hochadel, durch beste Übersicht des ganzen Landesgebietes sich auszeichnend, gab den Ton an. Die Bürgerschaft der von den Türken besetzten freien Städten litt sehr viel. Der selbsbewusste Handwerker, Kaufmann, Litterat hatte keinen Platz im Türkengebiet mehr: entweder wanderte er ins unbesetzte Gebiet aus, oder verelendete ganz. Nur die Viehhändler einiger Städte zwischen Donau und Theiss konnten sich gewissermassen halten, da sie, als gute Tributzahler, auch vom Sultan Schutz erhielten. Die Städte im Türkengebiet verloren ihren Charakter ganz. Unter vielen Tausenden ist nur ein einziges Beispiel der bürgerlichen Kontinuität in der einstigen königlichen Residenzstadt Buda (Ofen) bekannt: jene des Esztergomer Erzbischofs, und Kirchenhauptes von Ungarn, György Széchényi, der, noch im 16. Jahrhundert geboren, als

Greis die Befreiung der Stadt noch erlebte. Seine Mutter war eine Bürgerstochter von Buda, die schon in der unter Türkenbesetzung stehenden Stadt geboren war und einen ungarischen Grenzsoldaten heiratete. Der Erzbischof arbeitete sich durch die kirchliche Laufbahn empor und brachte die Verwandten auch in den ungarischen Adel.

Eben das *Grenzsoldatentum* war der andere Hauptträger des ungarischen Nationalbewußtseins. Im Dienste des Königs (oder des Fürsten) stehend, war es das stärkste Mittel des Abwehrs gegen die vordringenden Türken. Der oft schlecht bezahlte und versehene ungarische Soldat konnte sich mit Recht als Verteidiger des ungarischen Staates, ja auch als Schützer der ganzen Christlichen Welt betrachten. Der *Militaris* war zwar kein Stand im juristischen Sinne, wohl aber ein realer gesellschaftlicher Übergangstyp vom „Geburtsstand“ zum „Berufsstand“. Er kann sowohl mit den Berufssoldaten anderer Länder Europas und früherer Zeiten, als auch mit dem Széklerturn in Siebenbürgen in Zusammenhang gebracht werden. Die sog. „Hayducken“ in Transthyliancien waren aber nur ein kleiner Teil dieser überall anzutreffenden *Militaris*-Schicht, welche die ursprünglich fremdgebürtigen Kameraden zu Ungarn assimilieren verstand. Diese Grenzsoldaten, Hayducken und Husaren, in und um den, von dem König erbauten und erhaltenen Festungen in einem Grenzwall von der Adria bis zu den Karpathen kämpften tapfer gegen den Erzfeind — wie der Türke genannt wurde — waren aber im Vergleich zu den deutschen Soldtruppen trotzdem benachteiligt, weil sie die moderne methodische Strategie mangels Erfahrung nicht aneignen konnten. Doch nahm diese „*Militia Nationalis*“ in grosser Anzahl und mit vielen Verlusten am Befreiungskrieg 1683—1699 teil, konnte zumeist als Besatzungstruppe und Spätruppe verwendet werden.

Die Attitüde der *Untertanen* war zwar im Grunde dieselbe als jene der Adligen und der Soldaten. Sie blieben auch nach der Türkenbesetzung fast 150 Jahre lang nicht nur dem christlichen Glauben treu, sondern bewahrten auch ihr Rechtsverhältnis zu ihrem zumeist ins unbesetzte Gebiet geflüchteten Grundherrschaft, und zahlten ihm die Abgaben. Diese Attitüde war zwar eine eher passive, aber dennoch starke Bindung. Denn die Untertanen mussten sich am meisten von dem Krieg mit den Türken fürchten, da der Türke sie massenweise in eine Sklavenschaft ausser Landes bis nach Anatolien verschleppte. Tribut an den Grundherrschaft im unbesetzten Gebiet, oft durch die ungarischen Grenzsoldaten eingehoben, bedeutete doch ein Festhalten an dem ungarischen Staat und am König von Seiten der unter türkische Herrschaft gekommenen Untertanen, welche auf diese Weise doppelt besteuert wurden.

Die *Sprachzugehörigkeit* trat in diesem Zeitalter hinter der konfessionellen stark zurück. Unter den Ungarn vertraten Katholiken und Protestanten verschiedene Attitüden: aber in beiden Lagern waren die Tonangebenden magyarische Edelleute. Im Karpathenbecken war eben zu dieser Zeit der magyarische Stamm der einzige, welcher eine integrierte, auf alle Schichten sich ausbreitende Gesellschaft hatte, trotz der grossen Anzahl der Nichtmagyaren. Die Deutschen bildeten zwar den Grossteil der Bürgerschaft, hatten aber keinen autochthonen Hoch- und nur einen sehr schwachen Kleinadel. Die Kroaten brachten einige angesehene adelige Geschlechter hervor, hatten auch einen sehr zahlreichen Kleinadel, aber nur ganz bescheidene Bürgerschaft. Die Slowaken hatten keinen Hochadel, brachten nur einen ziemlich armen Kleinadel hervor und einen neben dem deutschen verhältnismässig schwächeren Bürgerstand. Auch die Magyaren waren in den Städten des nördlichen Hochlandes der Zahl nach weniger als die Deutschen und die Slawen, hatten aber dafür die leitenden Stellungen in den Städten inne, denn sie waren, als Mitglieder des in die Städte gezogenen magyarischen Kleinadels als die vornehmsten empfunden. Jedenfalls war der Hochadel fast ganz, der niedere Adel überwiegend magyarisch, daneben die autochthone *Militaris*-Schicht, und das Magyarentum hatte auch grosse bäuerliche Massen. Dennoch spielte die magyarische Sprache — mit vielen lateinischen Lehnwörtern und ganzen Ausdrücken penetriert — nur bei den Untertanen magyarischer Muttersprache die Rolle, welche sie als Kriterium der ethnischen Zugehörigkeit verdiente. Die Rolle des amtlichen Lateins blieb unangetastet, obwohl Reformation und Rekatholisierung beide sich stark der magyarischen Sprache bedienten und tatsächlich eine magyarische Literatursprache entwickelten. Die Schulen aller Konfessionen förderten aber gleichfalls das Latein, welches sie als einen Kommunikationsfaktor nicht nur für das Land selbst, sondern auch als ein Fenster für ganz Europa — ganz begründet — betrachteten.

Das der *türkische Erzfeind* von allen Ungarn als Fremder betrachtet wurde, ist selbstverständlich. Er war in Religion, Sitte, Herrschaftsmethoden dem Lande völlig entgegengesetzt: er war ein Eroberer, der wiederrechtlich im Lande stand. Es ist charakteristisch, dass die Landkarten und Beschreibungen Ungarns, welche alle im Ausland entstanden, jedoch durch hiesige Informationen, das Gebiet Ungarns, sei es unter des Königs oder unter des Sultans Macht, als ein *einziges* Land darstellten. Nur die Selbständigkeit Siebenbürgens wurde wahrgenommen, aber immer vermerkt, dass es zum Königreich Ungarn gehört. Zwar galt die Einschüchterung als eine übliche Methode der türkischen Herrschaft, hier konnte aber diese nicht dieselbe Wirkung erreichen, wie in den Balkanländern. Der Widerstandgeist gegen die osmanische Gefahr war stark. Die Ungarn fühlten sich in ihrem Kampfe vom Papst, vom Kaiser, von dem König Spaniens unterstützt, wenn diese auch andere Probleme, ja sogar z. T. eine eigene Frontlinie gegen den Islam am Mittelmeer hatten. Auch der türkische Sultan sah nicht in den Ungarn, sondern im deutschen Kaiser seinen Hauptfeind, und versuchte — besonders im Falle der ungarischen Protestanten nicht ganz erfolglos — die Ungarn von ihrem König abzutrennen. Das Fehlen des Familienbesitzes, ja sogar der Familie im westlichen Sinne überhaupt, und das System des türkischen Militärlebens wirkte auch in der Richtung, dass eine Bindung an die neuen türkischen Gutsbesitzer vonseiten ihrer ungarischen Untertanen sich nicht entwickeln konnte. Die Ungarn wurden nur ganz selten zu Renegaten. Dagegen ist es zu beobachten, dass, besonders in der Periode der Befreiungskriege, die Konvertierung der Türken zum Christentum viel häufiger war. In Eger (Erlau) bildeten die getauften Türken z. B. eine besondere Körperschaft.

Eine andere Gruppe von Landfremden bildeten auch die christlichen *Kriegsvölker und Ansiedler des Kaisers* in der Periode der Rückeroberung. Leider ist das Problem der Zusammensetzung der Befreiungsarmee ein bisher wenig bekanntes historiographisches Problem. Es scheint so, dass am Anfang der Befreiungsfeldzüge, von 1683 bis etwa 1690, die kaiserliche Armee ein besseres Soldatentum nach Ungarn bringen konnte, mit mehr Idealismus und Ehrengedühl als nachher. Der Grund dafür mag die rasche Fluktuation (Tod, Verwundung, Abdankung) der Truppen, aber auch eine Abkommandierung zum Rhein nach 1689 sein. Nach 1690 vermehren sich die Klagen gegen das kaiserliche Militär in Ungarn. Die Soldaten mussten jedenfalls ihre Familie auch ernähren, und begriffen oft nicht, dass in dem verheerten Lande keine Reserven vom Landvolk erforderlich sind. Eine Armee von 25—30 000 Mann bedeutete praktisch eine anwesende Plus-Bevölkerung von 75 000—100 000 Personen, was für ein verarmtes Land eine übergrosse Belastung war. So konnte, obwohl die Soldaten mit einer Ansiedlung im Lande vielleicht prinzipiell einverstanden gewesen wären, doch kein richtiger Kontakt mit den Autochthonen entstehen. Die Soldaten und Handwerker — oft selbst abgedankte Militärpersonen — zeigten eine Tendenz der Ansiedelung in den Städten des befreiten Gebietes, welche dadurch von ihnen geprägt wurden. Sie fanden sich rasch mit den Gegenbenheiten Ungarns ab, und beabsichtigten Bürger zu werden und nahmen sogar an der Bewegung teil, welche die Wiederherstellung der Rechtslage der alten königlichen freien Städte zum Ziele hatte.

Eine besondere Gruppe war in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts jene der „*Vornehmen Fremden*“: Offizieren, Beamten, neuen Grundherrn. Ihre Attitüden den Landeskindern gegenüber waren recht verschieden. Der kaiserliche Hof bestrebte je mehr ausländischen Adeligen das ungarische Indigenat zu verschaffen, was nicht ohne Widerstand der ungarischen Stände ging. Massenhaft erhielten Offiziere und Beamten aus den Erblanden und dem Reich, aber auch aus dem fernerem Ausland das ungarische Indigenat: 1655 17, 1659 33, 1681 32, 1687 während dem Befreiungskrieg schon 107. Damit war eine Möglichkeit der Erwerbung von Landgütern verbunden. Noch weniger beliebt als die neuen Grundherrn waren in Ungarn die kaiserlichen Proviantoffiziere: zwischen 1685 und 1697 sind nicht weniger als 168 dem Namen nach bekannt. Ihre Betätigung brachte dem Landvolk viel Plage. Die Beamten der neuangestellten Kameraladministration von Ofen waren weniger unbeliebt: sie führten oft harten Kampf mit den Proviantoffizieren. Eine ganz positive Rolle spielten die Auditoren und Militäringenieure, die dem Lande zum Nutzen waren. Von dem neuen Adel aber siedelten sich sehr viele überhaupt nicht in Ungarn an.

Die *Fremden Flüchtlinge* waren eine zahlreiche Gruppe. Die Serben und Bosniaken, welche sich 1689—1690 am Balkan den Befreiungsarmeen anschlossen, flüchteten

in grosser Zahl nach Ungarn; die Pläne zur Befreiung ihres Heimatlandes waren nicht realisierbar. Eine schwierige Lage zwischen den Autochtonen und den Serben entstand dadurch, dass diese letzteren im Organisationsrahmen der griechisch-orthodoxen Kirche standen, und diese ihre Vertretung übernahm, was den kirchlichen Unions-tendenzen, ferner ihrer Eingliederung in den Ungarischen Staat Schranken stellte. Sie wurden 1690 privilegiert und dadurch zu einer eigenen Körperschaft. Der ungarische Ständestaat wurde mit dem Problem der zahlreichen serbischen Bevölkerung auch im folgenden Jahrhundert nicht fertig. In Ritus, Sprache, Sitten und Lebensform anders-artig, bewahrten diese Flüchtlinge ihren Separatismus. Ohne Privilegien, aber durch ihre grosse Anzahl an Bedeutung gewinnend waren die Rumänen Siebenbürgens: sie brachten den selben östlichen Lebensstil mit sich, als die Serben.

Die Rückeroberung brachte auch viele Pläne der *Neueinrichtung* mit. Ihre Tendenzen wirkten aber gegeneinander. Weder das Einrichtungswerk von Bischof Leopold Kollonich, noch die Wiederbelebung des Archiregnum Hungariae nach den Aspekten von Palatin Pál v. Eszterházy konnte verwirklicht werden. Das wichtigste: Verlegung des Kampfgebietes von Ungarn weiter nach Süden war unrealisierbar. So ging die Verwüstung des Landes weiter vor sich, womit die Unzufriedenheit im Lande weiter wuchs.

Eine *neue gesellschaftliche Struktur* bildete sich in Ungarn aus. Während bishin nur zwei Machtstrukturen im Lande waren: die ungarische Adelsgesellschaft und die der türkischen Besatzungsmacht, entstand jetzt eine dritte: eine — hauptsächlich deutsche — Habsburgisch-dynastische Militärgesellschaft. Diese ist zwar den Autochtonen gegenüber nicht feindlich, ja sogar zum Teil freundlich gesinnt, aber dennoch eine andersartige. Indigenat und Bürgerrecht brachten die Mitglieder dieser Machtorganisation den gebürtigen Ungarn langsam nahe: aber diese hatten auch eine Mobilität, welche einem stabilen modus vivendi entgegenwirkte.

Eine weitere neue Erscheinung ist die organisierte Anwesenheit von einer zahlreichen der griechisch-orthodoxen Kirche zugehörigen fremdsprachigen Gruppe, welche eine Anziehungskraft auch für Einwanderer aus demselben Kulturkreis ausübt, die sonst einer kirchlichen Union nicht abholde sind.

Zugleich besteht schon in dieser Zeit eine innere *Differenzierung* der ungarischen ständischen Gesellschaft als desintegrierender Faktor. Hunnisch-scythische Abstammung und magyarische Sprache auf der einen, pannonische Abstammung und slawische Sprache auf der anderen Seite distanzieren den bisher in dieser Hinsicht nicht geteilten Nationalsinn der „Hungari“.

Doch ist dieses Zeitalter wichtig für das ungarische Nationalbewusstsein. Denn die Befreiung von dem türkischen Eroberer, der anderthalb Jahrhunderte im Lande hauste, und die Konfrontation mit den vielen, während des Befreiungskrieges nach Ungarn gelangten westeuropäischen Soldaten, Handwerkern und Adeligen, aber auch mit den neuen Ankömmlingen aus dem Balkangebiet, trug viel zur Klärung des ungarischen Nationalbewusstseins bei. Der Rákóczi'sche Unabhängigkeitskampf nach 1703 konnte so die Schicksalsgemeinschaft der Ungarn stärken, ungeachtet dessen, ob sie auf Seite von Fürst Rákóczi oder von König Joseph I. standen.